

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

УДК 17.021.3: 316.324.3-029:93/94 (043.3)

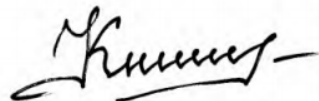
Книш Інна Василівна

**НОМАДИЗМ У СОЦІАЛЬНИХ ТА ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИКАХ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНА АКТУАЛІЗАЦІЯ**

09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора філософських наук

Київ – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі менеджменту та інноваційних технологій соціокультурної діяльності Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор філософських наук, професор
КОЧУБЕЙ Наталія Василівна,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
завідувач кафедри менеджменту
та інноваційних технологій
соціокультурної діяльності.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор
СТЕПИКО Михайло Тимофійович,
Національний інститут стратегічних досліджень
при Президентові України,
головний науковий співробітник
відділу гуманітарної безпеки;

доктор філософських наук, доцент
САКУН Аїта Валдурівна,
Київський національний університет
технологій та дизайну,
завідувач кафедри філософії,
політології та українознавства;

доктор філософських наук, професор
ЯГОДЗІНСЬКИЙ Сергій Миколайович,
Національний авіаційний університет,
декан факультету лінгвістики соціальних
комунікацій.

Захист відбудеться «19» грудня 2019 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.16 Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «18» листопада 2019 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. П. Кивлюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Номадизм і седентаризм можна вважати молодими напрямками у філософії, хоча об'єкт їх досліджень старий, тому що з часів появи первісних людей постійно співіснували та протистояли номади (кочівники) й седентари (осілі). Молоді ці напрями, тому що зацікавленість дослідників цією проблемою пов'язана з низкою чинників, які останнім часом актуалізувались у науці, культурі, економіці, політиці тощо.

З відкриттям існування віртуальної та інших реальностей і середовищ людство поступово починає усвідомлювати їхні можливості, переймається проблемами їх удосконалення і використання. Цьому також сприяв перехід до інформаційної стадії суспільного розвитку, за якої дослідження номадизму починає потребувати нових підходів і методологій, а також перегляду та переорієнтації вже наявних на тлі зростання уваги науковців до людиновимірності, суб'єктивності.

Соціальні практики теж зазнали докорінних змін, зумовлених переходом від суспільства виробників і споживачів товарів, орієнтованого переважно на седентарів, до суспільства надання та споживання послуг, спрямованого на залучення номадів. Осілі при цьому здебільшого прагнули до збереження культури, засвоєння традицій, передачі нащадкам знань і практик тощо, а номади – до радикальних змін.

Номадизм у гуманітаристиці розглядається з різних позицій. Наприклад, Дж. Уррі потрактує його як складову мобільності; Л. Горбунова – спосіб мислення й освітню стратегію; Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі – горизонтальне переміщення (на площині) кочівників та осілих; П. Сорокін – вертикальне переміщення «соціального ліфту», практики недовиробництва і надвиробництва еліти; О. Секацький – процеси енергійності і рухливості. Для П. Бурдьє, М. Мід і А. Толстокорової номадизм – це габітуальні практики. В. Андрущенко, В. Молодиченко, А. Сакун, Д. Свириденко і С. Терепищій розглядають його як освітньо-виховні практики; З. Бауман і М. Фуко – практики «звуження та розширення меж» людини; Л. Гумільов, М. Попович, М. Постер і М. Степико – практики ідентифікації; Ж. Лакан – як процес формування «Я» у післяфрейдівському соціумі; М. Маффесолі – практики створення неоплемен; А. Бекарев – як процеси організації та дезорганізації соціуму; Дж. Волфф, Е. Йокінен і Й. Вейола – як дезорієнтацію людини в соціумі, а Б. Скеггс – як трансформації соціуму та культури тощо. Номадизм, таким чином, усвідомлюється дослідниками як певний підхід, соціокультурне явище й окремі різновиди практик. До цього потрібно додати, що сприйняття середовища, в якому розгортаються зазначені практики, докорінно змінилося. Відповідно до сучасних поглядів, середовище сприймається рухливим, на протигагу колишній статуарності. Також змінилися форми та спрямованість руху людей, речей, предметів і явищ, які теж почали сприйматись як мінливі та трансформативні.

На противагу номадизму, седентаризм сприймається в сучасному науковому дискурсі як уявлення осілого світу, що протистоїть кочівникам. У даному випадку переважає критика на їхню адресу, а також нерозуміння, заперечення, зневага, заздрощі тощо (Р. Дебре, М. Дуглас, Т. Інгольд, Н. Кидирмишев, Л. Малкі та ін.). Також ідеться про прийняття або неприйняття кочівників узагалі, як маргіналів, «the strangers» – сторонніх (Г. Зіммель); тих, що фізично перебувають поруч, але духовно відлеглі (З. Бауман). Седентаризм також постає як система поглядів, яка віддає перевагу осілому і нерухливому способу життя (О. Трубіна); «осілоцентризм» – уявлення осілого світу про кочівників і стереотипи, пов'язані з ними (Е. Бітікчі); неусвідомлена симпатія або антипатія (позитивна або негативна компліментарність) (Л. Гумільов); осілість і статуарність (О. Секацький) та ін. Ці погляди, на нашу думку, можна окреслити як осілологізм (складові теорії осілості).

Отже, загальні питання номадизму і седентаризму в науковому дискурсі розроблені доволі ґрунтовно, проте водночас майже відсутні системні дослідження, присвячені філософському та соціокультурному осмисленню номадичних і седентарних практик, зокрема в українському контексті. Зазначеним питанням додає актуальності й стрімке поширення інформаційно-комунікаційних технологій та «номадичних предметів» (Ж. Атталі, В. Мітчелл). Це спричиняється до появи неономадів і неоплемен, дослідження яких тільки почалося.

Можна стверджувати, що сьогодні феномен номадизму потребує подальшого дослідження, що спонукало нас до розгляду виниклих і перегляду вже усталених концептів.

На кожному історичному етапі існування людства соціальні та дискурсивні практики формували у людей переважно седентарний тип світогляду. Щодо українців, то їхній світогляд визначається кордологічними рисами ментальності, цінностями, вміннями та навичками, рівнем знань і виховання, гендерними пріоритетами тощо. Трансформативні процеси, яким підлягають номадичні та седентарні практики (деякі з них, як-от: осілість і переміщення, стан тіла, енергійність і статуарність, ставлення до свого «Я» й Іншого, позитивна та негативна компліментарність, комунікація, ідентифікація, самоідентифікація та багато інших) на кожному історичному етапі розвитку наукового знання, спонукають до розробки нових, накопичення, трансформації й удосконалення вже наявних. Водночас ми спрямовуємо наше дослідження на окреслення подальших перспектив розвитку суспільства номадів і седентарів на таких засадах: 1) залишатися або на седентарних, або на номадичних засадах у сучасному плинному світі, на наше переконання, неможливо; 2) перетворитися тільки на номадів і ненномадів так само неможливо, тому що суспільство потребує й седентарів; 3) номадам і седентарам необхідно об'єднатися для створення якісно нової єдності на підставі різноманітності, а не уніфікації; 4) завдяки практикам компліментарності та лімінальності номади й седентари мають виходити за межі, досягаючи іншого рівня власного розвитку. Отже,

актуальність нашого дослідження зумовлено необхідністю більш адекватного аналізу номадизму.

Таким чином, потрібна констатація актуалізації практик номадизму в сучасному соціальному житті. За наявної соціокультурної інерції та супротиву номадичним практикам з боку суспільства, необхідний розгляд дискурсивної реакції на ці процеси та явища (наукової й не тільки). На часі й вивчення історії питання, а також його актуалізації в сучасних соціальних і дискурсивних практиках. З огляду на вищезазначене дана дисертаційна робота є доволі актуальною і потребує подальшої поглибленої концептуалізації, систематизації, увиразнення та доведення причинно-наслідкових взаємозв'язків практик номадизму і седентаризму.

Ступінь наукової розробки проблеми. Осмислення феномену номадичних практик починається з появи седентарів і номадів на інтелектуальній мапі України – з Київської Русі. У тогочасних літописних джерелах, як і в офіційних документах, конкретної інформації про номадичні практики обмаль. Їх висвітлено однобічно, переважно із седентарних позицій, без урахування особливостей доби, та спроектовано виключно на седентарів. Обмеженість і однобічність поглядів седентарних дослідників на номадизм призвела до його неадекватного сприйняття й оцінювання.

Різні аспекти номадизму (виникнення, класифікація, історичний огляд тощо) висвітлено у працях В. Андрущенко, Ж. Атталі, Ю. Барабаша, З. Баумана, А. Бекарева, М. Бехтума, С. Бородіна, П. Бурдєс, Я. Буркхардта, Й. Вейоли, Г. Водделл, М. Возняка, Дж. Волф, М. Гаспарова, Ф. Гваттарі, В. Гісбрехта, Л. Горбунової, Ж.-Б. Горео, Я. Грімма, Л. Гумільова, Ж. Дельоза, О. Добіаш-Рождественської, В. Дудченка, Е. Йокінен, Е. Карабаєва, М. Ковалинського, В. Кутирьова, Ж. Лакана, М. Маффесолі, Е. Дю Меріля, В. Микитася, В. Муравйова, М. Назаренка, Г. Ноги, Ю. Писаренко, Н. П'ятакової, М. Поповича, М. Постера, Т. Райта, В. Распопіна, О. Секацького, Л. Семенюк, Б. Скегса, В. Смирнова, О. Сулейменова, А. Толстокорової, Ю. Уварова, А. Узакбайули, Дж. Уррі, М. Фуко, А. Фурсова, О. Шлякова, І. Шмеллера та ін.

Особливості становлення і розвитку седентаризму розглянуто у дослідженнях Ж. Атталі, З. Баумана, Е. Бітікчі, Ф. Гваттарі, Л. Гумільова, Р. Дебре, Ж. Дельоза, М. Дугласа, Г. Зімеля, Т. Інгольда, Н. Кидирмишева, В. Кутирьова, Л. Малкі, М. Поповича, О. Секацького, О. Сулейменова, О. Трубіна, А. Узакбайули, Дж. Уррі, М. Фуко та ін.

Безпосередніми першоджерелами для розв'язання проблем, пов'язаних із осмисленням ідейного підґрунтя освітньо-виховних практик, стали праці:

– про докласичний період: О. Джуринського, Я. Запасака, П. Каптерева, В. Ключевського, М. Кожевникова, Д. Латишиної, М. Левківського, Г. Почепцова, М. Рисіної, А. Сбруєвої, С. Сірополка, В. Татищева та ін.;

– про класичний період: С. Бушака, Л. Гроссмана, М. Євреїнова, П. Житецького, П. Знаменського, Є. Івахненка, П. Каптерева, М. Ковалинського, Д. Латишиної, М. Левківського, К. Леткова, М. Негорева,

В. Пархоменка, П. Пекарського, Г. Почепцова, М. Рисіної, П. Сакуліна, М. Сумцова, А. Сбруєвої, С. Сірополка, О. Шафонського та ін.;

– про неklasичний період: В. Антоновича, Д. Багалія, О. Васильчикова, М. Владимирського-Буданова, М. Гніпа, Б. Грінченка, О. Котовича, О. Лотоцького, О. Нікітенка, С. Сірополка, К. Ушинського, М. Чалого, В. Ястребова та ін.;

– про практики державотворення на підставі досвіду західноєвропейської лицарської освіти та виховання (на прикладі Запорозької Січі), а також зародження і становлення феноменів українського козацтва й українського бароко: В. Голобуцького, О. Лазаревського, Д. Латишиної, М. Поповича, Ю. Райхена, М. Рисіної, А. Сбруєвої та ін.

3-поміж усіх номадичних практик осібне місце, на нашу думку, посідають освітньо-виховні, оскільки саме вони є квінтесенцією уявлень про номадизм і седентаризм на кожному історичному етапі розвитку людства:

– ідеї антипедагогіки висвітлено у працях Ф. Базалія, Е. фон Браунмюля, В. Годвіна, А. Ілліча, Р. Ленга, М. Маноні, О. Нілла, Х. фон Шьонебека, Ф. Феррер і Гарди, П. Фрейре, М. Фуко та ін.;

– ідейне підґрунтя радянських освітньо-виховних практик подано у працях С. Бархударова, М. Белякова, М. Берга, О. Волгіної, О. Воронця, П. Знаменського, І. Кавуна, О. Куляпіна, Г. Попова, Н. Попової, О. Скубач, І. Слудського, С. Смирнова, Є. Соловйової, Д. Ушакова, П. Хвостова, І. Щепетова та ін.

Зважаючи на те, що вітчизняних авторів, які досліджували питання розвитку номадичних і седентарних практик у зазначені вище періоди розвитку наукової раціональності, дуже мало, ми вважали за потрібне залучити до розгляду цих процесів праці авторів близького та далекого зарубіжжя.

Постнеklasичний період розвитку знань представлено дослідженнями В. Андрущенко, Т. Андрущенко, Л. Бевзенко, М. Бусленка, В. Вашкевича, Р. Вернидуба, В. Воронкової, Л. Горбунової, І. Добронравової, І. Єршової-Бабенко, О. Кивлюк, С. Клепка, Н. Кочубей, А. Кравченко, В. Кременя, В. Кушерця, В. Муляра, І. Немчинова, В. Огнев'юка, Л. Панченко, Т. Розової, В. Савельєва, С. Ягодзінського та ін.

Становленню кордологізму, а також його впливу на ідентифікацію людини, варіативність її меж в українській літературі та сучасному науковому дискурсі присвячено праці М. Поповича, Г. Квітки-Основ'яненка, І. Котляревського, М. Куліша, П. Куліша, Г. Сковороди, М. Степико, І. Франка, Д. Чижевського, П. Юркевича та ін. Габітуальні, освітні та виховні практики отримали висвітлення у розвідках українських філософів і соціологів В. Андрущенко, Л. Бевзенко, М. Бусленка, Л. Горбунової, І. Добронравової, І. Єршової-Бабенко, К. Корсака, Н. Кочубей, В. Кременя, В. Огнев'юка, А. Сакун та ін. Зазначені наукові та художні джерела є підставою для осмислення політичного, економічного, соціально-культурного, освітньо-виховного й управлінського досвіду наших попередників, що вможливає врахування національної специфіки, а саме кордологічності, поступу країни.

Практикам, що їх ми визначили як «варіювання меж» людини («розширення меж», «звуження меж», маргінальності, «лімінальності», полегшення «переходу» з одного середовища до іншого), присвячено праці Ж. Атталі, Ж. Дельоза, М. Гайдеггера, А. Геннепа, Ф. Гваттарі, Л. Горбунової, Ж. Дерріда, А. Заколзаї, О. Куляпіна, В. Кутирьова, Д. Латишиної, М. Левківського, М. Фуко та ін. Ці автори досліджують процес надання практикам удосконалення людини якісно нового формату, що безпосередньо впливає на оновлення культури.

Наукові розвідки сучасних дослідників Л. Бевзенко, Л. Богатої, О. Вайнштейна, Р. Вернідуба, В. Воронкової, Е. Герасимової, Л. Горбунової, І. Дедяєвої, І. Добронравової, Т. Жишко, Г. Заїченка, С. Зенкіна, А. Зотова, І. Ільїна, О. Йосипенко, О. Кивлюк, В. Конєва, Н. Кочубей, С. Куцепал, В. Савельєва, О. Хоми, С. Ягодзінського, В. Ярошовця та ін. часто називають «постмодерними», але, на нашу думку, їхні дослідження мають більш глибинний характер. Ці дослідники намагалися не тільки зібрати й опрацювати фактичний матеріал з позиції внутрішнього / зовнішнього підходу, а й віднайти «точки зламу», «перетину», «трансформації» існуючого ризоморфного середовища та виявити площу перетину між ними, що є важливим підґрунтям нашого дослідження.

Необхідність поглиблення наукового осмислення зазначених проблем з урахуванням специфіки середовищних трансформацій мережевого соціально-культурного простору на тлі переходу до інформаційної фази розвитку світової спільноти зумовила вибір теми, визначила мету і завдання дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами планами, темами. Загальний напрям дисертаційної роботи пов'язаний із фундаментальним дослідженням «Концептуальні засади когнітивних технологій в освіті» (реєстраційний номер 0116U000849), яке виконувалось в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова з 2016 по 2019 рік.

Тему дисертації затверджено Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 3 від 28 листопада 2018 року).

Мета дисертаційної роботи полягає в експлікації різновидів дослідження соціальних та дискурсивних номадичних практик у соціокультурному дискурсі різних історичних епох.

У зв'язку з цим постає низка основних завдань, виконання яких має забезпечити досягнення мети дослідження:

- репрезентувати теоретичні та методологічні засади соціально-філософського дослідження номадизму;
- довести, що на Заході Європи відбувалася переважно примусова номадизація, а в Україні – примусова седентаризація населення;
- виявити способи докласичного осмислення номадичних практик в європейському соціокультурному дискурсі;

- проаналізувати кордологічні засади номадичних практик класичного періоду розвитку наукового знання та їх відображення у соціокультурному дискурсі;

- показати розгортання практик «варіювання меж» людини завдяки процесам лімінальності у контексті наукових винаходів ХІХ – початку ХХ століття;

- дослідити розвиток номадичних освітньо-виховних практик та практик антипедагогіки у різні періоди розвитку наукового знання;

- з'ясувати специфіку трансформації номадичних практик у контексті постнекласичної раціональності;

- здійснити етимологічний аналіз понять «ризом», «радiкс» і «гіфа» та встановити відповідність їх метафоричного вживання щодо пояснення «ризомного суспільства» як мережі;

- осмислити своєрідність сучасних номадичних практик та їх актуалізацію в мережевому дискурсі;

- проаналізувати та згрупувати номадичні практики як змістове й аксіологічне підґрунтя соціокультурного дискурсу;

- розглянути феномен «мобільного повороту» та обґрунтувати релевантність його використання на означення процесів, що відбуваються в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є номадизм як сукупність соціальних і дискурсивних практик, **предметом** – особливості номадизації сучасних соціальних і дискурсивних практик, соціокультурні чинники їх прискорення та гальмування.

Методи дослідження. Складність і багатовимірність феномену номадизму передбачає його комплексне дослідження та конструктивну синергію різноманітних методів і методологічних програм. Їх інтеграція здійснюється на підставі взаємодоповнення соціокультурної та соціально-історичної інтерпретацій у межах системного, комплексного і компаративного підходів.

У дослідженні загальної філософсько-методологічної спрямованості використано загальнонаукові методи аналізу і синтезу, абстрагування, ідеалізації, узагальнення, конкретизації, порівняння тощо. Це вможливило комплексний розгляд складного феномену номадизму та седентаризму як конгломерату соціальних і дискурсивних практик. Історично-ретроспективний метод застосовано для аналізу філософських, соціальних, економічних і політичних засад номадизму та седентаризму під час дослідження їхніх витоків, підґрунтя і перебігу формування, становлення та розвитку, а також взаємовпливу номадів і седентарів. Індуктивний підхід до конкретної реальності кожного періоду розвитку номадизму поєднано з дедуктивно сформульованою ідеєю номадизму, що виникає внаслідок узагальнення та теоретичного осмислення відповідних форм і практик номадизму та седентаризму.

Ми зосередили увагу переважно на структурно-функціональному підході, що відіграє важливу роль методологічного підґрунтя дослідження. Особливо

продуктивним цей підхід стає у випадку порівняння внутрішніх та зовнішніх викликів і практик у номадизмі та седентаризмі, а також відповідних трансформацій у ретроспективі й у наш час.

Із застосуванням компаративного методу висвітлено характеристики окремих методологічних підходів і практик номадизму та седентаризму, які ґрунтуються на різноманітних філософських, соціологічних і культурологічних засадах. Також за допомогою компаративного методу здійснено порівняльний аналіз практик, характерних для седентарів і номадів, седентарів і неономадів, номадів і неономадів у відповідні періоди розвитку наукової раціональності (докласичний, класичний, некласичний і постнекласичний). Застосування цих методів дало змогу з'ясувати специфічні риси статусу неономада – суб'єкта (спостерігача) у постнекласичній раціональності порівняно з попередніми історичними періодами.

Виявлення дихотомій та евристичного потенціалу номадизму і седентаризму дозволило проаналізувати номадичні практики впродовж постнекласичного періоду наукової раціональності. З використанням синергетичного і складнісного підходів досліджено специфіку феномену людиновимірності у реальному та віртуальному (із зазначенням інших) середовищах існування неономадів.

Застосування складнісного підходу зумовило розуміння номадизму як складного явища, що розвивається історично та географічно, вимагає певного соціального середовища тощо. Цей підхід дозволив по-іншому розглянути й концепцію LLL-освіти, яка ґрунтується на засадах номадичних практик офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання.

Під час написання роботи також було використано матеріали досліджень з філософії, соціології, історії, географії, культурології, педагогіки, психології, синергетики.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в експлікації та філософському осмисленні різновидів соціальних і дискурсивних номадичних практик у соціокультурних дискурсах різних історичних епох.

Наукову новизну дослідження зумовлено тим, що у ньому:

уперше:

- обґрунтовано ідею утопічності існування лише седентарного або лише номадичного суспільства. Запропоновано розглянути історію їх споконвічного співіснування з позиції номадичних практик лімінальності, компліментарності, ініціації, габітуальності, освітньо-виховних та ін., окреслено перспективи їх подальшого розвитку;

- виявлено механізми становлення і розвитку примусових процесів седентаризації та номадизації в соціокультурному дискурсі. Номадичні практики, пов'язані з цими процесами, проявляються в країнах Західної Європи у *докласичний період* – це огорожування та хрестові походи; у *класичний* – великі географічні відкриття та династичні війни; у *некласичний* – практики, зумовлені науково-технічною революцією та війнами; у *постнекласичний* –

інформаційно-комунікаційними технологіями та мережевим станом суспільства;

- згруповано різновиди номадичних практик за такими ознаками: ті, що людина може змінити, і ті, які вона змінити не може (поки що). Запропонована класифікація виходить із антропного принципу і не претендує на остаточність. Вона лише дозволяє виявити й окреслити шляхи та перспективи подальшої діяльності щодо розробки й використання номадичних практик «варіювання меж» людини та їх відображення у соціокультурному дискурсі;

- доведено, що «гіфіковане суспільство» («ліс життя») потребує нової парадигми LLL-освіти як одного з різновидів номадичних практик. Наголошено, що застосування складнішого філософського підходу в розвитку концепції LLL-освіти, яка ґрунтується на засадах номадичних практик офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання, підтверджує відповідність цього підходу концепції розвитку освіти в постнекласичний період розвитку наукового знання;

- запропоновано номадичні практики «варіювання меж» людини розглядати як: «вихід за межі», вдосконалення завдяки процесу «лімінальності»; практики «звуження меж» демонструють тенденцію до деградації, інваріантності або можливості залишатися «самим собою»;

уточнено:

- взаємодоповнюваність номадичних практик щодо концепції розвитку освіти в постнекласичний період за умови їх комплексного використання й актуалізації, що сприяє узгодженню етичних, гуманістичних, природничих, культурологічних і соціальних аспектів наукового знання і людської діяльності;

- що Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, вживаючи для свого «номадологічного проекту» запозичену з біології метафору «ризом», чітко та правильно визначили нелінійні процеси й докладно їх схарактеризували, показали засади та принципи існування світу, методологічні принципи й механізми функціонування даної концепції. Проте вони, на нашу думку, неадекватно потрактували обрану метафору в контексті соціальних і дискурсивних практик номадизму. Наголошено на доцільності вживання метафори «гіфа», що сприятиме подальшому розвитку й актуалізації, а також розширенню та продовженню «номадологічного проекту» з позиції номадичних практик;

дістало подальшого розвитку:

- експлікація понять «кочування» і «седентаризація» та їх вплив на розуміння й пояснення соціальних та дискурсивних номадичних практик в українській культурі. Засвідчено прагнення номадів до осілості (седентаризації) з метою вкорінення, досягнення спокою, статуарності, стабільності тощо, а седентарів – до кочівництва (номадизму) з метою звільнення від поневолення і здобуття свободи тощо. Це сприяло становленню номадичного та седентарного типів світогляду, відповідних систем цінностей, ідентифікації, комунікації та моральних установок. Показано, що українські номади та седентари змогли «розширитися», відновивши у 1991 році незалежність України;

- розгляд номадів у станах Homo Mortido – «знищення людини як

соціального виду – своєрідного суїциду» (за В. Кутирьовим) або Homo mobilis (за О. Секацьким), «розширення меж» людини. Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Доведено, що такі технології та практики дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також максимально експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості, потенціал, якості та властивості;

- дослідження розвитку номадичних освітньо-виховних практик та практик антипедагогіки у різні періоди розвитку наукового знання. У *докласичний період* – традиційна для седентарів та інноваційна для номадів; у *класичний* – оформлення трьох освітньо-виховних парадигм: 1) латинофільської та 2) грекофільської для номадичної еліти; 3) старообрядницько-начотницької для седентарів; у *некласичний* – на землях, які знаходилися під юрисдикцією Російської імперії – «обрусеніє», а Австрійської імперії: в Східній Галичині – онімечення й полонізації, на Буковині – онімечення й румунізації, а на Закарпатті – мадяризації українського населення; у *постнекласичний період* на основі офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання виникла LLL-освіта;

- уявлення про сучасну мережу як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, що є середовищем сучасних соціальних та дискурсивних номадичних практик. Засвідчено, що поліваріантність сучасного стану кіберпростору завдяки новим науковим відкриттям дозволить створювати середовища із заздалегідь визначеними параметрами, а також за допомогою номадичних практик керувати процесами, що в них відбуваються. Запропоновано розглядати гіфпростір як метафоричну абстракцію, що розвивається у складності та становить віртуальну і соціальну реальність – складові Ноосфери.

Теоретичне та практичне значення одержаних результатів. Здійснене дослідження посутньо розширює проблемне поле сучасної соціальної філософії, філософії історії та методології наукового знання, а також історії, географії, культурології та наук про соціум. Значно поглиблено і по-іншому експліковано уявлення про номадизм у соціальних та дискурсивних практиках різних історичних епох. Із усього розмаїття номадичних практик (габітуальні, «антиповедінкові», «варіювання меж» людини, недовиробництва та надвиробництва (товарів, послуг, кадрів, еліти тощо), ідентифікації та ін.) найбільш дослідженими у сучасному соціокультурному дискурсі є освітньо-виховні.

Теоретичні та практичні напрацювання можуть бути використані в навчальному процесі під час розробки програм і методичних рекомендацій, написання монографій, підручників і посібників, у практиці викладання нормативних і спеціальних курсів з філософії, соціальної філософії, філософії науки та сучасного природознавства, філософії освіти, культурології тощо.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійної дослідницької роботи здобувача. Висновки та рекомендації, зокрема щодо

наукової новизни, одержано автором особисто. Розробки співавторів, з якими було підготовлено окремі статті, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Результати дисертації оприлюднено на всеукраїнських і міжнародних наукових конференціях: «Науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів СНАУ» (Суми, 2013, 2016, 2017, 2018, 2019), «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2010, 2014, 2019), «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодення, майбутнє» (Київ, 2015), «Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності» (Житомир, 2015), «Актуальные научные исследования в современном мире» (Переяслав-Хмельницький, 2015, 2017), «Актуальні питання сучасної науки» (Київ, 2015), «Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи» (Житомир – Вінниця, 2015), «Інформаційні технології у професійній діяльності» (Рівне, 2015), «Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції» (Суми, 2016), «Знання. Освіта. Освіченість» (Вінниця, 2016), «Філософські обрії сьогодення» (Херсон – Житомир – Одеса – Ополе, 2017), «Achievements of world science» (Morrisville, USA, 2017), «Антропологічні виміри філософських досліджень» (Дніпро, 2017), «Дні науки філософського факультету – 2017» (Київ, 2017), «Innovative technologies in science and education. European experience» (Vienna, Austria, 2017), «Perspectives of research and development» (Dublin, Ireland, 2017), «World scientific extent» (Coventry, United Kingdom, 2017), «Science and society» (Roma, Italy, 2017), «Science and practice» (Paris, France, 2017), «Science and education» (Nürnberg, Deutschland, 2017), «Актуальні питання вітчизняної юридичної науки» (Суми, 2017), «Передові наукові дослідження і розробки як невід’ємна частина сучасного життя» (Одеса, 2017), «Інноваційні технології в науці та освіті. Європейський досвід» (Гельсінкі, Фінляндія, 2018), «Нові виміри духовності на початку XXI століття» (Суми, 2018), «Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій: європейський діалог» (Глухів, 2018), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (Мелітополь, 2018), міжнародному науковому інтернет-конгресі «Передовые научные исследования и разработки как неотъемлемая часть современной жизни» (Одеса, 2018), міжнародному науковому симпозіумі «Иновационная наука, образование, производство и транспорт» (Одеса, 2018), «Science and innovation» (Montreal, Canada, 2018), «Problems of modern science» (Namur, Belgium, 2018), «Problems of the development of modern science: theory and practice» (Madrid, Spain, 2018), «Perspectives of modern scientific research» (Lisbon, Portugal, 2018), «Fundamental and applied research» (Melbourne, Australia, 2018), «Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики» (Київ, 2019). Окремі положення дисертаційної роботи обговорювались у межах VI Міжнародної онлайн-конференції (Суми, 2018), на семінарах і «круглих столах» (Київ, 2018, 2019).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 70 публікаціях, а саме: в 1 одноосібній монографії, у розділах 3 колективних монографіях, 18 статтях у фахових наукових виданнях України, 4 статтях у закордонних періодичних наукових журналах та виданнях України, що включено до наукометричних баз та інших публікаціях – 44.

Структуру й обсяг дисертації зумовлено логікою розв'язання завдань дослідження і досягнення його мети. Дисертація складається зі вступу, 7 розділів (21 підрозділу), висновків і списку використаних джерел. Основний зміст дисертації викладено на 320 сторінках, список використаних джерел складається з 835 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми; висвітлено зв'язок дисертаційної роботи з науковими планами, темами, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, методи дослідження, сформульовано наукову новизну, теоретичне та практичне значення роботи; відображено дані щодо апробації результатів дисертаційного дослідження.

Перший розділ «Теоретичні та методологічні засади соціально-філософського дослідження номадизму і практик номадизму», що складається з двох підрозділів, присвячено аналізу основних понять, розгляду номадизму як складності, висвітленню його теоретичних і методологічних засад та визначенню ролі у соціокультурному дискурсі.

У *підрозділі 1.1. «Аналіз ключових понять дослідження та їх роль у соціогуманітарному дискурсі»* розглянуто етимологію понять «седентаризм», «номадизм», «кочівники» («номади»), «неоплемена», «компліментарність», «лімінальність», «маргінальність», «мобільність», «практики» та ін. На підставі узагальнення й аналізу потрактувань цих понять, сформульованих різними дослідниками, седентаризм запропоновано розглядати як позицію осілого, нерухливого і статуйного способу життя, а номадизм – як один із чинників мобільності й енергійності та певну соціальну модель і стратегію седентаризму. Спираючись на праці Дж. Уррі, ми засвідчили схожість і відмінність між поняттями «номадизм» і «мобільність». Зміст другого з них значно ширший, ніж першого, адже поняття «мобільність» охоплює пересування і зміни суб'єктів, об'єктів, предметів та явищ у постійно змінюваному середовищі, а «номадизм» («кочівництво») вживається на означення переміщення соціальних суб'єктів.

Пізніша трансформація поняття «номадизм» пов'язана із працями Ж. Атталі та М. Маффесолі, що поширили його на предмети, які переміщуються, називаючи їх «номадичними» («кочовими»), і які, можливо, на їх думку, в подальшому змінять відносини в усіх сферах життя. Але в сучасному світі (середовищі) предмети не тільки переміщуються – вони і постійно трансформуються завдяки соціальним та дискурсивним практикам, тобто стають «мобільними». Такої ж трансформації останнім часом зазнали і

явища, і середовища. Щодо осілості та статуарності (за О. Секацьким), то вони є характерними ознаками седентаризму й асоціюються з осілологізмом.

Обґрунтовано сутність і зміст концептів «номадичні практики» та «седентарні практики». Під седентарними практиками ми розумітимемо процеси, що перебігають у сталому середовищі та призводять до статуарності, освоєння (вкорінення), ретериторіалізації, впорядкування (рифлення), заперечення руху і змін. Натомість номадичними практиками запропоновано вважати процеси, що відбуваються у рухливому середовищі: освоєння (нетривалого перебування), ковзання поверхнею, ухиляння, вислизання, детериторіалізацію, впорядкування (розгладження) та зміну середовищ існування завдяки практикам лімінальності, «варіювання меж» людини та ін.

У підрозділі 1.2. «*Номадизм як складність: теоретичні та методологічні засади*» констатовано актуалізацію номадичних практик у сучасному соціальному житті та наявність соціокультурної інерції й супротиву ним із боку седентарів. Розглянуто дискурсивну реакцію (наукову і не тільки) на ці процеси та явища. Виявлено особливості номадичних практик (неможливість розглядати їх окремо одну від одної, з'ясування місця в загальній ієрархії тощо).

Засвідчено, що номадизм – це складне явище, що розвивається історично та географічно і вимагає певного соціального середовища тощо. Запропоновано седентарні та номадичні практики розглядати зі: 1) світоглядних (як певну сукупність переконань, оцінок, поглядів і принципів бачення та розуміння світу, місце особистості у ньому, її життєві позиції, програми поведінки та діяльності); 2) онтологічних (як певний спосіб життя); 3) гносеологічних (як певні теоретичні уявлення) позицій, які розгортаються у складності.

Обґрунтовано необхідність подальшої філософської рефлексії складнішого підходу, вивчення історії питання та створення власної концепції номадизації сучасних соціальних практик як адекватної відповіді на виклики невизначеності та нелінійності суспільної динаміки на кожному історичному етапі розвитку наукового знання. Ці процеси у подальшому мають сприяти розвитку гіфікованого суспільства на якісно інших принципах і засадах.

Другий розділ «Докласична концептуалізація номадичних практик в європейському соціокультурному дискурсі» містить три підрозділи. Тут подано компаративний аналіз номадичних практик передвагантів – циркумцеліонів щодо процесів примусової номадизації в Західній та седентаризації в Східній Європі. Розкрито роль освітньо-виховних практик у становленні докласичної номадичної та седентарної людини.

У підрозділі 2.1. «*Номадичні практики передвагантів та їх вплив на примусову номадизацію Західної Європи*» зазначено, що попередниками вагантів були ченці-циркумцеліони – вихідці з низів тогочасного соціуму, які мали мінімальний рівень освіти, не групувались у спільноти, не обмінювались культурним досвідом і знаннями. Запропоновано до передвагантів віднести лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів. Підкреслено, що певна частина передвагантів, седентаризуючись, створювала традиційні сім'ї, облаштовувала господарства тощо. Решта, не маючи такої можливості (або нехтуючи нею) та

не втрачаючи надії на позитивні зрушення, продовжувала пошуки «кращого життя». З'ясовано причини занепаду передвагантів-циркумцеліонів, як-от: хрестові походи, рання схоластика, Овідіанське Відродження, комунальні революції, розвиток міст і сіл, ремесел і торгівлі, створення університетів тощо.

Засвідчено, що пожвавлення торгівлі, піднесення міст, зміни у соціальній, політичній і культурній сферах потребували нової генерації освічених людей (вагантів). Доведено, що стрімкий розвиток тодішньої системи освіти призвів до понадвиробництва осіб розумової праці, і вони почали втрачати свої позиції, але не зникли остаточно, а трансформувалися і пристосувалися до нових умов. Зазначено, що на теренах України з'явилися носії їхніх ідей, створюючи український варіант вагантизму, типологічно близький до західноєвропейського, але зі своїми специфічними рисами.

У підрозділі 2.2. «Примусові седентарні практики в Україні та їх відображення у соціокультурному дискурсі» окреслено номадичні та седентарні практики докласичної раціональності, визначено їх роль у європейському соціокультурному дискурсі. Доведено, що седентарні практики були пов'язані з прагненням до осілості, вкорінення та привласнення простору, що забезпечує засоби для існування. Номадичні практики характеризуються потребою перебувати у постійному русі. Водночас формується своєрідний світогляд завдяки номадичним практикам «варіювання меж» людини; габітуальним, виховним; диференціації та ідентифікації; підготовки до дорослого життя, управління та нагляду; розширення знань, пошуку альтернативних ресурсів для існування та ін.

Зазначено, що згодом номадичні практики сприяли формуванню і становленню своєрідного характеру освіти та виховання української нації (переважно в середовищі седентарів). Виявлено основні риси, притаманні українському народу (седентарам) цієї доби. Констатовано, що дані практики сприяли виникненню своєрідного світогляду – кордологізму. Доведено, що важливими передумовами формування і становлення докласичної седентарної людини стали: поява дослідних знань; наукові та географічні відкриття; розвиток господарства, освіти і культури та ін.

У підрозділі 2.3. «Освітні та виховні практики докласичної номадичної та седентарної людини» проаналізовано відповідні освітні та виховні практики. Підкреслено, що відносну свободу вченого, філософа й учителя (викладача) було обмежено тогочасною традицією. Констатовано, що прийняття християнства сприяло залученню до України доробку циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів, мінезингерів і вагантів із Заходу, що своєю чергою забезпечувало генерацію наукових інновацій на вітчизняних теренах. Ці процеси вплинули на становлення, функціонування та розвиток докласичної освіти як для седентарів, так і для номадів. Доведено, що, незважаючи на те, що освіта являла собою єдиний процес, освітньо-виховні практики для номадів і седентарів відрізнялися.

Розглянуто традиційну сталу парадигму освіти та виховання. Констатовано, що виховні практики були спрямовані на душу, виходячи з чого

розроблялися концепції правильної поведінки людини та способу її життя, а освітні – на заучування текстів Священного Писання, набуття вміння читати, писати та рахувати. Досліджено процеси, результати та наслідки функціонування зазначеної освітньо-виховної парадигми: недовиробництво та надвиробництво еліти; габітуальні практики (династичні шлюби); розширення дипломатичних і торгівельних зв'язків тощо. Усвідомлено, що номади не просто раз і назавжди здобували освіту, а мали навчатися впродовж усього життя, для того щоб посісти, утримати та зміцнити свої позиції.

Розглянуто існування альтернативної інноваційної парадигми освіти та виховання. Зазначено, що її номадичні освітньо-виховні практики було зумовлено фінансуванням освіти, створенням державних і приватних освітніх закладів (шкіл «книжного вчення», «шкіл грамоти»). Висвітлено діяльність гільдійських і цехових шкіл, які використовували номадичні практики самовиховання та самоосвіти. Доведено, що до кінця XVII століття проблема співвідношення віри і знання набула у свідомості українців особливої гостроти та сприяла оформленню трьох освітньо-виховних парадигм:

- 1) латинофільської (С. Полоцький, С. Медведєв та ін.) і
- 2) грекофільської (І. і С. Ліхуди та ін.) – для номадичної еліти;
- 3) старообрядницько-начотницької (протопоп Аввакум та ін.) – для седентарного простолюду.

Третій розділ «Номадичні практики класичного періоду розвитку наукового знання» включає три підрозділи. У соціокультурному дискурсі виявлено номадичні практики, що їх застосовували українські ваганти. Констатовано, що у класичний період розвитку наукової раціональності тривали пошуки альтернатив практикам «варіювання меж» людини на тлі процесів подальшої номадизації Західної Європи.

У підрозділі 3.1. *«Специфіка номадичних практик українських вагантів»* виокремлено специфічні риси, притаманні лише їм: їхнє товариство було відкритим, вони навчалися впродовж усього життя, були не тільки носіями, а й творцями культури тощо суголосно із практиками створення неоплемен.

Проаналізовано діяльність Григорія Сковороди і Тараса Шевченка, виявлено спільні та відмінні риси їхнього життєвого і творчого шляху: зазначено, що обидва значно випередили свій час за способом життя і мислення, а всі спроби можновладців-номадів контролювати їх виявлялися невдалими; наголошено на седентаризації Григорія Сковороди та номадизації Тараса Шевченка.

Розглянуто процеси примусової номадизації української еліти шляхом пошуку внутрішніх ресурсів для життєдіяльності у Дикому полі. Виявлено чинники, які сприяли цьому процесу: «вільні» умови господарювання, польські й татаро-монгольські утиски, виникнення козацької держави – Запорозької Січі, створення власної культури – українського бароко та ін. Висвітлено освітньо-виховні практики примусової номадизації та седентаризації козаків. Підкреслено їхній вплив на розвиток державотвірних процесів: державність,

професійність і становість, протистояння трьох освітньо-виховних парадигм (латинофільської, грекофільської та старообрядницько-начотницької).

Зазначено, що наприкінці XVIII століття внаслідок трьох поділів Речі Посполитої українські землі опинились у складі Австрії, Росії та Туреччини. Наголошено, що модернізація мануфактурного виробництва зумовила потребу в кількісно та якісно новій генерації освічених людей, які мали навчатися постійно. Ними й стали українські номади.

Класичні практики «звуження меж» людини продовжували традиції, започатковані у докласичну добу, шляхом раннього залучення дітей простолюду до трудової діяльності. У подальшому вони призводили до «розширення меж» людини (розвитку фізичних властивостей тіла). Подовження дитинства представників еліти теж, своєю чергою, сприяло «розширенню меж» людини (розвитку фізичних властивостей тіла завдяки фізичним вправам), а індивідуальне навчання не обтяжувало зайвими дисциплінами та практиками.

Проаналізовано історичні, політичні та соціальні процеси, які перебігали в Україні впродовж класичного періоду і призводили до седентаризації переважної більшості її населення на теренах Дикого поля. Доведено, що ці процеси були спрямовані на захист власної Батьківщини та створення козацької держави – Запорозької Січі – та власної культури – українського бароко. Українські козаки культивували різновиди практик, взоровані на християнську праведність: захист рідної віри; кордологічні; ініціаціальні, «антиповедінкові», габітуальні (майже без жінок); характерництва; маргіналізації; здатності до самоорганізації; освітньо-виховні та ін.

Зазначено, що, на відміну від українських козаків, середньовічним лицарям так і не вдалося побудувати свою державу, але вони створили власну культуру, сформувавши певну шкалу цінностей і світогляд. Доведено, що це стало можливим завдяки впровадженню ними певних габітуальних (куртуазного кохання), освітньо-виховних, ініціальних, маргінальних та інших практик. Метою і сенсом життя для лицарів було служіння сюзеренові, дамі, певній державі та церкві, а не батьківщині. Саме тому ідея щодо здобуття державності не набула в той час для них актуальності.

У підрозділі 3.2. «Варіювання практик примусової номадизації в Західній Європі» констатовано, що завдяки низці політичних, економічних і соціальних чинників у XVI–XVIII століттях на світовій політичній мапі з'явилися західноєвропейський, візантійський, східно- і центральноєвропейський культурні центри. Зауважено, що на таке просторове варіювання впливали практики примусової номадизації; встановлено причини (огороджування, великі географічні відкриття тощо) та наслідки (перенаселення міст, понадвиробництво дешевої робочої сили та недовиробництво еліти, війни й епідемії, суспільні трансформації тощо) цих процесів. Установлено, що вони спонукали керівну номадичну верхівку до усвідомлення необхідності постійного: 1) набуття знань (переважно шляхом самоосвіти); 2) надання седентарам переважно елементарних знань.

Доведено, що керівна номадична верхівка вже була не в змозі стримати потяг седентарів саме до здобуття, а не отримання готових (наперед визначених) знань, оскільки: 1) освіта поступово звільнялася з-під влади церкви; 2) ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації переорієнтували освітньо-виховні практики на людську особистість, заохочуючи не церковну, а світську освіченість та інші процеси. Зазначено, що світогляд седентарної людини з ідеї залежності від Бога перемкнувся на нову: піддаючи все сумніву, вона усвідомила, що має розраховувати лише на власні сили та розум у прагненні до самостійних і суспільно корисних дій. Так на Заході розпочався перехід від богословсько-релігійних до світських освітньо-виховних практик. Усе це сприяло зміні світоглядних, ціннісних, культурних та інших установок седентарів.

Констатовано, що для номадичної еліти продовжували діяти університети, які готували кадри для керівної верхівки. Розглянуто процеси переорієнтування світоглядних позицій панівної верстви з мистецтва сили та воєн на мистецтво слова та дипломатію, тому що до її лав (переважно внаслідок шлюбів) почали потрапляти торгівці.

Розглянуто процеси стримування у XVII – XVIII століттях соціальними інститутами розвитку освітньо-виховних практик на теренах Західної Європи. Зазначено причини (усталена традиція, коли життєвий успіх забезпечували не ділові якості й освіченість, а гра обставин і належність до привілейованого стану тощо) та наслідки (до владних кіл потрапили невігласи, неспроможні керувати, тощо) цих процесів.

Доведено, що у надрах феодалізму прискорилося формування нових суспільних і духовних цінностей, і розглянуто їхні наслідки (опанування знаннями, які пропонували свої моделі «варіювання меж» людини, тощо).

У підрозділі 3.3. *«Соціокультурний дискурс класичних номадичних практик щодо «варіювання меж» людини»* проаналізовано примусові номадичні практики створення «нової породи людей шляхетного виховання» (у 1760-х роках Катериною II за планом І. Бецького; у 1818 році О. Аракчеєвим за наказом Олександра I) і доведено їх утопічність. Цим практикам противажила просвітницька ідея вдосконалення людини за умови перш за все її власного бажання й особистого вибору.

Проаналізовано практики видання незнання за знання (за Г. Квіткою-Основ'яненком), що доповнюють як позитивні, так і негативні уявлення про мандрівних студентів і дяків II половини XVIII століття, підтверджені документальними джерелами. Класичні освітньо-виховні практики ґрунтувалися переважно на «звуженні меж» людини. Їхніми вадами були: несистематизованість викладу матеріалу, відсутність єдиного навчального плану та програми, зосередження уваги викладачів не на педагогічному процесі, а на результаті. Такі практики «варіювання меж» породжували хибу в принципах пізнання та нерозуміння законів. Як слушно зауважує Людмила Задорожна, цей «симбіоз псевдознань і псевдопрактики» призводив до виникнення такої собі «злочинної корпорації». У цій патовій ситуації деякі

учні втрачали бажання навчатись, інтерес до знань, припиняли пошуки можливих шляхів системного опанування ними тощо. Особистість перетворювалася на своєрідну замкнену на собі систему з домінуванням матеріальних та утилітарних принципів і майже повною відсутністю духовної складової.

До здобутків класичних освітньо-виховних практик належить те, що вони стали важливою передумовою розвитку і становлення якісно нового типу особистості. Такі учні, постійно прагнучи до знань, займаючись самоосвітою і самовихованням, навчали та виховували інших (за М. Мід, постфігуративний тип культурного обміну). Усе це сприяло поштовху соціальної мобільності та прискоренню адаптації в соціумі, а також формуванню моральних якостей у дусі Євангельських принципів. Перебуваючи у стані нестабільності, невизначеності, безвиході, українці продовжували шукати шляхи набуття свободи, тобто намагалися «вийти за межі». Одним із таких шляхів стала творча самореалізація, що сприяла появі цілої плеяди визнаних світом українських вагантів-номадів (Г. Сковорода, Т. Шевченко та багато інших). Своєю чергою, відбувалося формування і становлення своєрідного седентарного світогляду, системи цінностей, комунікації, ідентифікації та моральних установок.

Четвертий розділ «Некласичні номадичні практики II половини XIX – середини XX століття» містить три підрозділи. Досліджено практики насильницької номадизації Західної Європи та седентаризації України у контексті освіти та наукових винаходів некласичного періоду розвитку наукової раціональності. Зазначено, що ці номадичні практики було розроблено самими номадами для створення, облаштування й удосконалення свого середовища існування. Здійснено аналіз номадичних практик «варіювання меж» людини на підставі соціокультурного дискурсу.

У підрозділі 4.1. *«Вплив номадичних освітньо-виховних практик на насильницьку седентаризацію в Україні»* констатовано, що на теренах, які перебували під юрисдикцією Російської імперії, домінували такі освітньо-виховні практики: «обрусіння», служіння, послух і покора та надання елементарних знань. Зазначено, що ці практики вже не задовольняли інтереси держави та виробництва. Розглянуто поодинокі випадки впровадження інноваційних методик і технік у школах, утримуваних земствами.

Констатовано, що на землях, які знаходилися під владою Австрійської імперії, щодо українського населення впроваджувалися такі практики: в Східній Галичині – онімечення й полонізації, на Буковині – онімечення й румунізації, а на Закарпатті – мадяризації. Підґрунтям номадичних практик насильницької седентаризації були саме освітньо-виховні практики, які шляхом нав'язування відповідних мов, певних культурних цінностей тощо формували *некласичну людину*. Вона належала до нижчих прошарків суспільства, була віддалена від знань і готова до служіння, послуху та покори.

Наголошено, що протидія австрійсько-російській експансії вплинула на формування своєрідного світогляду та системи цінностей українського народу,

доповнила кордологічні риси українців такими якостями, як: цурання чужинців, переважання духовного над матеріальним (у кріпаків було обмаль власних речей), природовідповідність, цінування власної свободи та постійне прагнення до неї, панування добровільної спілки тощо.

У підрозділі 4.2. «*Номадичні освітньо-виховні практики для української верхівки*» зазначено, що панівна номадична верства в Україні будь-що гальмувала впровадження наукових винаходів у всі сфери соціального життя. Констатовано, що освітньо-виховні практики для дітей переважної більшості номадичної верхівки ґрунтувалися на культивуванні суспільних канонів та світського етикету, а не набутті знань. Відзначено, що певна частина номадів усе ж усвідомлювала, що стримати прогрес неможливо, і так у їхньому середовищі формувалися відповідні світоглядні та ціннісні установки. Доведено, що саме ця незначна кількість номадів заклала підвалини практик, які згодом сприяли впровадженню наукових винаходів у всі сфери життєдіяльності тогочасного соціуму, а також зумовили необхідність підготовки відповідних фахівців. Усе це вможливило трансформації в тогочасній освіті, у тому числі заміна богословських дисциплін вузькоспеціалізованими.

У підрозділі 4.3. «*Некласичні номадичні практики «варіювання меж» людини та їх відображення у соціокультурному дискурсі*» висвітлено практики толерантності. Зазначено, що з огляду на свою багатоаспектність вони можуть розглядатися, з одного боку, як мета і результат виховання, що супроводжується формуванням певних моральних позицій, а з іншого – як моральна якість особистості, що виявляється у характерній поведінці, вчинках і стосунках із оточенням. Наголошено, що формування толерантної свідомості неможливе без опертя на принцип ненасилля у стосунках між людьми. Доведено, що насилля є крайньою формою інтолерантного ставлення, проте деякі члени суспільства все ще переконані, що воно природне і навіть доцільне.

П'ятий розділ «Визначення специфіки номадичних практик з позицій постнекласичної раціональності» складається із чотирьох підрозділів. Простежено засадничі принципи антипедагогічних теорій як номадичних практик «звільнення» від шкіл. Досліджено розвиток освіти та виховання для седентарів за радянських і пострадянських часів. Констатовано необхідність переорієнтування застарілих (на прикладі антипедагогічних теорій як номадичних практик «звільнення» від шкіл), а також розробки й упровадження нових номадичних практик (на прикладі Lifelong Learning Education), які б відповідали сучасним запитам соціуму і виробництва. Розглянуто механізми подальшої трансформації постнекласичних практик «варіювання меж» людини.

У підрозділі 5.1. «*Засадничі принципи номадичних практик «звільнення» від шкіл*» висвітлено освітньо-виховні практики постнекласичного періоду із залученням праць Е. фон Браунмюля, Г. фон Шьонебека, Барбіана, В. Годвіна, Ф. Феррер і Гарди, О. Сазерленда Нілла, А. Ілліча, П. Фрейре та ін. Підкреслено, що ці дослідники переймалися проблемою неспроможності та суперечностями методик, технік і практик тогочасної освітньо-виховної

системи. Зазначено, що її метою стало впровадження практик поведінкових змін, продиктованих суспільними потребами. Дії людей мали бути спрямовані на задоволення запитів системи, яка безперервно виробляла бідність. Доведено, що бідних заохочували підтримувати суспільну модель, ґрунтовану на праці більшості, яку змушують діяти всупереч власним інтересам і обирати напрями думок та вчинків, цілком протилежні реальним шляхам до звільнення і самореалізації.

Названі автори наголошували на нав'язуванні школою (на замовлення панівних номадичних кіл) певної шкали цінностей і своєрідного світогляду. Це, з одного боку, спричинило невдоволення та протест проти шкіл певної частини освічених людей, а з іншого – втілювалось у радянській педагогіці. Констатовано, що завданням школи стало впровадження практик штампування «соціально кастрованих» на все життя людей-гвинтиків, інструментів для отримання прибутків, пунктуальних, пасивних і слухняних виконавців волі держави та корпорацій, які мали сприймати своє неблагополучне становище як належне. Зазначено, що появу практик «звільнення» від шкіл було зумовлено постмодерністською ідеологією, культурною революцією, соціальними рухами й усвідомленням неспроможності керівних органів задовольнити тогочасні запити суспільства та виробництва.

З розвитком процесів здобуття країнами незалежності відзначаються тенденції щодо звільнення шкіл від впливу церкви, держави тощо. Паралельно простежується і перенесення акцентів із нав'язуваних і наперед визначених освітньо-виховних практик на самоорганізаційні. І тут у пригоді стають практики LLL-освіти.

У підрозділі 5.2. «Розвиток освіти та виховання для седентарів за радянських та пострадянських часів» висвітлено позитивні (ліквідація неписьменності, розвиток вищої освіти, створення розгалуженої мережі шкіл, дитячих садків і позашкільних закладів тощо) та негативні (нав'язування певної ідеології, системи цінностей, своєрідного світогляду тощо) наслідки впровадження освітньо-виховних практик для седентарів за радянської доби. Констатовано, що впроваджені в Україні освітньо-виховні практики було підпорядковано директивам тоталітарної влади. Акцентовано на пропагуванні принципу використання природних ресурсів для потреб суспільства (перевага виробленню, а не споживанню матеріальних благ). Виявлено, що впровадження практик, які передбачали скасування паспортної системи, призвело до чергової седентаризації селян. Одночасно уряд був змушений вдаватись і до спеціальних освітньо-виховних практик, які б пропагували ці заходи. Своєю чергою це формувало певний тип світогляду, мислення, свідомості тощо. Наголошено, що відбувався процес подальшого доповнення сукупності кордологічних рис: острах, підозріливість, застережливість, утилітарне ставлення до жінки тощо.

Проаналізовано, чому саме навчали учнів за радянських часів і які практики при цьому використовували. Обґрунтовано положення про те, що номадична еліта, намагаючись утримувати седентарів у покорі, змінила

церковні практики залякування (спасіння душі) на світські, що передбачали покору.

Розглянуто діяльність неовагантів (шістдесятників і дисидентів), що повстали проти тоталітарної системи. Зазначено, що бурхливий розвиток цифрових та інформаційно-комунікаційних технологій спричинив падіння тоталітарної системи та відновлення незалежності України. Зауважено появу нових можливостей, перш за все, завдяки *свободі вибору*.

Висвітлено діяльність неовагантів, які активно і послідовно виступали проти чинної влади. Констатовано нездатність номадичної керівної верхівки управляти країною. Доведено факт переорієнтації свідомості неономадів із викриття власних вад на критику сучасного суспільства, хворого на відсутність культури.

У підрозділі 5.3. *«Когнітивні експлорації номадичних практик та їх відображення в трансформативній освіті»* зазначено, що одним із присутніх аспектів освіти є процес накопичення, споживання й утилізації інформації, який має певну мету та призначення, а також відтворення знань із певним сенсом і цінністю. Запропоновано набуття і використання інформації та перетворення її на знання вважати номадичними практиками. Констатовано, що вони виробляються в діалоговому континуумі, у бінарній опозиції «суб'єкт – суб'єкт» освітньо-виховних практик. У цих практиках, з одного боку, чітко простежується призначення вчителя (викладача), а з іншого – очікується результативність того, хто постає в ролі учня (студента).

Проаналізовано інноваційні підходи, використовувані в сучасній освіті. Доведено необхідність зміни життєвих пріоритетів людства та спрямування його зусиль не на знищення, а на збереження людини.

Обґрунтовано впровадження новітніх технологій у педагогічний процес для більш ефективного розвитку когнітивної сфери учнів (студентів). Наголошено на необхідності розробки й упровадження таких номадичних практик, які спонукатимуть людину піклуватись і про себе, і про середовище свого існування. Підтверджено доречність наведених міркувань у контексті поширення в Україні нового розуміння Lifelong Learning Education. Доведено, що сутність і структура інновацій у освітньому процесі мають відповідати характеру і швидкості змін, які відбуваються в суспільстві, а також високим європейським стандартам підготовки конкурентоспроможних фахівців.

У підрозділі 5.4. *«Подальша трансформація постнекласичних практик «варіювання меж» людини»* акцентовано на подальшому вдосконаленні й упровадженні практик «варіювання меж» людини, застосованих радянською владою для «стискання» середовища існування номадів і седентарів: військового комунізму, нової економічної політики, розкуркулення, колективізації, індустріалізації, доносництва, наклепництва, полювання на «ворогів народу», «шкідників», «контрреволюціонерів», «дворушників», репресій, культу особи, голодоморів, антирелігійної агітації, «суботників», «шарашкіних контор» тощо. Зазначено, що ці практики стали своєрідними інструментами соціальної ізоляції індивідів з когнітивним механізмом, який

піддає кожного з них безперервному нагляду та контролю. Доведено, що такі номадичні практики та технології дозволяли владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини з метою експлуатації її можливостей та призвели до деформації, денаціоналізації й уніфікації традиційної української культури. Наголошено, що «затиснені в лещата» українські номади та седентари змогли «розширитися», відновити незалежність своєї держави, а також доповнити кордологічні риси новими, зберегти культуру, збагативши її новими надбаннями та набутим досвідом, і передати нащадкам.

Шостий розділ «Своєрідність сучасних номадичних практик та їх концептуалізація у мережевому дискурсі» складається з трьох підрозділів. З'ясовано етимологічну невідповідність метафоричного вживання поняття «ризом», запозиченого Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі з біології й обраного за підґрунтя і форму реалізації свого «номадологічного проекту». Наголошено на доречності вживання терміна «гіфа» для подальшого розвитку ідей «номадологічного проекту» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі на прикладі гіфпростору – складного нелінійного утворення, що самоорганізується. Гіфпростір (hyphspace) – це метафорична абстракція, яка є складовою Ноосфери, знаходиться на межі (поки що визначеній) реальної та віртуальної реальності з неономадичним включенням користувачів як суб'єктів пізнання, постійно перебуває в нестійкому змінюваному стані та постає середовищем реалізації сучасних номадичних і седентарних практик. Як постнекласичний антропологічний тренд розглянуто два типи кочівництва з притаманними для них номадичними практиками: *Homo mobilis* і *Homo Mortido*.

У підрозділі 6.1. «Практики нелінійного самоорганізованого утворення гіфпростору як складність» здійснено аналіз концептуалізації мережевого дискурсу щодо рецепції: ризом, радікс і гіфа. Зауважено, що більш доречним є саме третій термін. Продемонстровано, що він описує переплетіння як горизонтальних, так і вертикальних зв'язків, що є нелінійними, на відміну від лінійного «кореня», який відображає вертикальні та лінійні зв'язки, а також «ризом», яка охоплює горизонтальні (міжвидові) та площинні зв'язки. Доведено, що для визначення і пояснення сучасного стану мережі доцільно вживати термін «гіфа», на противагу ранньому інтернету, який можна схарактеризувати як своєрідну інтеграцію радікса та ризом.

Констатовано необхідність пояснення процесів і практик, які відбуваються у складних нелінійних утвореннях. Зазначено, що для кіберпростору першого порядку більш адекватною видається рецепція поняття «радікс», другого та третього – «ризом», а четвертого, постнекласичного періоду (гіфпростору) – «гіфа» замість запропонованого Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі поняття «ризом». З'ясовано, що дослідники, чітко і правильно визначивши нелінійні процеси та практики, докладно їх охарактеризувавши, невдало обрали як метафору термін «ризом». Доведено доцільність уживання в цьому контексті метафори «гіфа».

У підрозділі 6.2. «Мережеве гіфіковане суспільство як середовище здійснення номадичних практик» усвідомлено, що сучасний стан мережі (на прикладі інтернету) і суспільства визначено як нелінійний. Констатовано, що

суспільству з наперед визначеною схемою, подібною до «дерева життя», і лінійним уявленням про світ протиставляється суперпозиція безлічі генетичних дерев – «ліс життя», характерна для нелінійного бачення світу – мережевого «гіфікованого суспільства» (суспільства продукування та надання послуг, інформації, знань), що потребує практик нової парадигми LLL-освіти. До них належать: практики використання інформаційно-комунікаційних технологій і середовищ, створення неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні, габітуальні, «варіювання меж» людини та ін. Вони спрямовані на формування, вдосконалення і реалізацію номадичного світогляду, мислення у складності та певної шкали ціннісних установок для більш ефективної та плідної життєдіяльності людини у середовищах. Одночасно у гіфікованому середовищі дуже важко визначити межу між номадами, неономадами та седентарами, оскільки воно їх постійно змінює.

У підрозділі 6.3. «*Постнекласичний антропологічний тренд: Homo mobilis vs Homo mortido стосовно формування номадичного мислення*» зазначено, що звернення до «номадологічного проекту» Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі, а також праць З. Баумана, Р. Брайдотті, Л. Горбунової, В. Дьякова, Ж. Лакана, Є. Новікова, О. Шлякова, К. Шмітта, М. Фуко дозволило нам шляхом експлікації метафори «кочування» з'ясувати когнітивні можливості номадичних концептів у освітній царині та простежити формування специфічної культури – Homo mobilis. Констатовано, що впровадження номадичних практик призвело до руйнації осілості. На підставі аналізу номадизму, з яким пов'язане майбутнє людства, визначено перспективи його розвитку: не в національно-територіальній цілісності, а у вільному пересуванні планетарного людства.

Зазначено, що некласика розглядає людину як маргінала, а постнекласика – як мандрівника, що у пошуках відпочинку, розваг, роботи, освіти, кохання тощо постійно пересувається світом (за В. Волковим). Розглянуто два типи кочівництва з характерними для них номадичними практиками: Homo Mortido – «знищення людини як соціального виду – своєрідного суїциду» (за В. Кутирьовим) і Homo mobilis (за О. Секацьким), «розширення меж» людини. Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Доведено, що такі технології та практики не дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості. Спостережено процес «перемикання» світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій з практик на людину.

Сьомий розділ «Висвітлення мобільності номадичних практик у сучасному соціокультурному дискурсі» складається з трьох підрозділів. Розглянуто наукові винаходи, які сприяли виникненню феномену мобільності, що, на думку Дж. Уррі, призводить до накопичення руху як своєрідного капіталу завдяки різним взаємозалежним системам мобільності. Досліджено зміст і обсяг понять «мобільність» і «номадизм». На підставі виокремлення основних концептів енергійності номад і статуарності седентарів створено

власну класифікацію різновидів номадизму за антропним принципом і низкою ознак: ті, що людина може змінити (за бажанням або з примусу), і ті, що вона не може (поки що) змінити.

У підрозділі 7.1. «*«Мобільний поворот» як новий спосіб осмислення номадичних практик*» зазначене явище розглянуто щодо номадичних практик у західних країнах, а також практики колонізації. Запропоновано вживати термін «мобільний поворот» і на означення процесів, які відбувалися в Україні (скасування кріпацтва, падіння самодержавства, тоталітарної системи, відновлення незалежності). Проаналізовано різні погляди на розуміння мобільності та номадизму. Зазначено, що дослідники розглядали цей феномен у різних аспектах: виникнення, класифікація, історичний аналіз тощо. Розкрито сутність «мобільного повороту» з позицій номадичних практик (осілість і переміщення, стан тіла, енергійність та статуарність, ставлення до свого «Я» й Іншого, комунікації, мораль, стан соціуму, ідентифікація та самоідентифікація, час і простір).

У підрозділі 7.2. «*Цінність та зміст номадичних практик, які людина може змінити*» згруповано за антропним принципом і досліджено зазначені номадичні практики: реальні / віртуальні переміщення; підтримки гарної фізичної форми; утилізації відходів; аксіологічні; лінгвістичні та багато інших. З'ясовано цінність і зміст практик, які людина може змінити (за бажанням або з примусу), що дозволяє накреслити шляхи подальшої діяльності в річищі розробки та використання практик «варіювання меж» людини та їх відображення у соціокультурному дискурсі.

У підрозділі 7.3. «*Соціокультурний дискурс щодо перспектив трансформацій номадичних практик, що людина змінити (поки що) не може*» зазначені номадичні практики розглянуто та згруповано за антропним принципом: фізіологічні переміщення; психічні процеси; двійництво; зміни поколінь; переміщення у спогадах, мріях, уяві, снах, мареннях; потік свідомості та ін. Умовні номадичні практики дозволяють людині визначити шляхи подальшої діяльності, окреслити межі та розширити ресурси їх варіювання, а також перспективи трансформації. Зауважено, що номадичні практики придадуться під час розгляду та пояснення процесів і явищ, які відбуваються у суспільстві.

Констатовано, що вивчати сучасне суспільство, яке виходить за свої межі, лише із седентарних позицій неможливо. Запропоновано переорієнтувати світоглядні позиції людства щодо розгляду суспільства як номадичного та мобільного утворення.

ВИСНОВКИ

У висновках узагальнено основні результати, що відображають сутнісний зміст концепції дисертаційної роботи. Дану концептуалізацію номадизму в соціокультурному дискурсі присвячено визначенню номадичних і седентарних практик як феноменів сучасного наукового дискурсу, які мають значний потенціал практичного застосування та важливе теоретичне і практичне значення для соціального середовища.

1. Розглянуто науковий і соціокультурний дискурс щодо актуалізації практик номадизму в сучасному суспільному житті. Виявлено їхні особливості, що виявляються у неможливості розглядати номадів і седентарів окремо, з'ясовуючи, хто головний, а хто другорядний, та інші характеристики.

Здійснено історичний і компаративний аналіз розвитку соціуму, який засвідчив, що в седентарному суспільстві є номади, а у номадичному – седентари. Доведено, що номадизм являє собою складне явище, яке розвивається історично, географічно, вимагає певного соціального середовища тощо. Саме тому виникає необхідність розглядати седентарів і номадів уже не з антагоністичних позицій, а лише у взаємозв'язку та визначати перспективи їх подальшого співіснування у сучасному мережевому суспільстві.

Седентарні та номадичні практики сприятимуть розгляду номадизації та седентаризації зі: 1) світоглядних (як певна сукупність переконань, оцінок, поглядів, принципів бачення та розуміння світу, місця особистості у ньому, її життєва позиція, поведінкові та діяльнісні програми); 2) онтологічних (як певний спосіб життя); 3) гносеологічних (як певні теоретичні уявлення) позицій, які розгортаються у складності.

Під седентарними практиками запропоновано розуміти процеси, що перебігають у нерухомому середовищі та призводять до статуарності, освоєння (вкорінення), ретериторіалізації, впорядкування (рифлення), заперечення руху та змін, а під номадичними – процеси, що відбуваються у рухливому середовищі: освоєння (нетривалого перебування), ковзання поверхнею, ухиляння, вислизання, детериторіалізації, впорядкування (розгладження) та зміни середовища існування завдяки практикам лімінальності, «варіювання меж» людини та маргінальності.

2. На підставі розгляду процесів, які перебігали у західноєвропейських країнах і в Україні, доведено, що на Заході відбувалася примусова номадизація, а в Україні – примусова седентаризація. Номадичні практики, пов'язані з цими процесами, проявлялися в країнах Західної Європи у *докласичний період* – це практики огорожування та хрестові походи; у *класичний* – великі географічні відкриття та династичні війни; у *некласичний* – практиками, зумовленими науково-технічною революцією та війнами. У названі періоди в Україні впроваджувалися практики примусової внутрішньої седентаризації. З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій у *постнекласичний період* і відкриттям реальних, віртуальних та інших середовищ створилися передумови для спільного облаштування і використання номадичного простору.

3. Розглянуто номадичні практики вагантів у європейському соціокультурному дискурсі, запропоновано до їхніх попередників віднести циркумцеліонів, лицарів, труверів, трубадурів і мінезингерів. З'ясовано, що всі вони значно випередили свій час, особливо щодо номадичних практик здобуття освіти впродовж усього життя. Їхній спосіб життя, рівень освіти та номадичні практики значною мірою вплинули на процеси примусової номадизації Західної Європи.

Констатовано той факт, що, з'явившись у XI столітті та розповсюдившись Західною Європою, у XV столітті ваганти й інші номади почали поступатися своїми позиціями, проте не зникли остаточно, а трансформувались і прикликали до життя нових послідовників – українських вагантів (XVII – XVIII століття), які мали свої специфічні риси.

4. Запропоновано номадичні практики «варіювання меж» людини розглядати як: «вихід за межі», вдосконалення завдяки процесу «лімінальності»; «звуження меж» із можливістю деградації; інваріантність.

Зазначено, що номадичні практики було започатковано: у *докласичний період* – циркумцеліонами, лицарями, труверами, трубадурами та мінезингерами (освіта впродовж усього життя, габітуальні, створення неоплемен, куртуазного кохання та ін.); у *класичний період* – вагантами та номадичною верхівкою (створення «нової породи людей шляхетного виховання»); у *некласичний період* – номадичною верхівкою та седентарами (толерантності); у *постнекласичний період* – радянською владою (військового комунізму, нової економічної політики, розкуркулення, колективізації, індустріалізації, доносництва, наклепництва, переслідування «ворогів народу», «шкідників», «контрреволюціонерів», «дворушників», репресій, культу особи, голодоморів, «шарашок», антирелігійної агітації, робочих «суботників» тощо), седентарами, номадами та неономадами (винайдення віртуальних та інших середовищ).

5. Продовжено розгляд номадів у станах *Homo Mortido* і *Homo mobilis*. Констатовано, що впровадження номадичних практик призвело до руйнації осілості. На підставі аналізу номадизму, за яким майбутнє людства, визначено перспективи його розвитку: не в національно-територіальній цілісності, а у вільному пересуванні планетарного людства. Підкреслено, що *некласика* розглядає людину як маргінала, а *постнекласика* – як мандрівника, що постійно пересувається у пошуках відпочинку, розваг, роботи, освіти, кохання тощо (за В. Волковим). Запропоновано розглядати номадів і седентарів концептуально, у контексті «варіювання меж» людини. Доведено, що такі технології та практики не дозволяють владі вдаватися до просторово-часового обмеження людини, а також експлуатувати її інтелектуальні та фізичні можливості. Так відбувається «перемикання» світоглядних, гносеологічних та онтологічних позицій з практик на людину.

У ситуації можливого «виходу за межі» відбувається піднесення людини на більш високий шабель розвитку та її вдосконалення завдяки практикам

«лімінальності» або, навпаки, «звуження меж» аж до деградації, чи залишатися самим собою. Але тут визначальним чинником є свобода вибору самої особи.

6. Продовжено експлікацію понять «кочування» і «седентаризація», з'ясовано їх вплив на розуміння соціальних і дискурсивних номадичних практик у контексті української культури.

Засвідчено прагнення номадів до осілости (седентаризації) з метою вкорінення, досягнення спокою, статуарності, стабільності тощо, а седентарів – до кочівництва (номадизму) з метою звільнення від поневолення і здобуття свободи тощо, а у подальшому – і до «мобільного повороту». Наголошено на становленні номадичного та седентарного світогляду, відповідних систем цінностей, ідентифікації, комунікації та моральних установок. Зауважено, що українські номади та седентари змогли «розширитися», відновивши у 1991 році незалежність України.

7. Досліджено розвиток номадичних освітньо-виховних практик та практик антипедагогіки у різні періоди розвитку наукового знання:

– у *докласичний період* – традиційні «школи грамоти» для седентарів, спрямовані на розвиток фізичних, а не розумових властивостей людини, інноваційні школи «книжного вчення» для номадів, які мали здобувати освіту постійно, впродовж усього життя;

– у *класичний період* – оформлення трьох освітньо-виховних парадигм: 1) латинофільської (С. Полоцький, С. Медведєв та ін.) та 2) грекофільської (І. і С. Ліхуди та ін.) для номадичної еліти; 3) старообрядницько-начотницької (протопоп Аввакум та ін.) для седентарного простолюду;

– у *некласичний період* – на землях, які знаходилися під юрисдикцією Російської імперії, головними освітньо-виховними практиками для седентарів були «обрусіння», служіння, послух і покора. Натомість на теренах, які перебували під владою Австрійської імперії, впроваджувалися такі номадичні практики: в Східній Галичині – онімення й полонізація, на Буковині – онімення й румунізація, а на Закарпатті – мадяризація українського населення. Освітньо-виховні практики для дітей переважної більшості номадичної верхівки взувалися на усталені суспільні канони й етикет, а не отримання знань;

– у *постнекласичний період* розглянуто номадичні освітньо-виховні практики та практики антипедагогіки, поширені в західноєвропейському соціумі, та доведено, що їх представники переймалися проблемою неспроможності та суперечностями методик і технік застарілої освітньої системи (застосування номадичних практик, спрямованих на штампування соціально кастрованих людей-гвинтиків, які мали сприймати своє неблагополучне становище як належне та зміну поведінкових практик, узгоджених із суспільними потребами, а дійових – на задоволення потреб системи, яка безперервно виробляє бідність).

З одного боку, це спричинило невдоволення та протест проти шкіл певної частини освічених людей, з іншого – зазначені номадичні практики через нав'язування певної шкали цінностей, ідеології та формування своєрідного

світогляду в подальшому було втілено в радянській педагогіці.

Розглянуто офлайн-освіту як систему, онлайн-освіту як мережу, що виникає завдяки впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій у всі галузі людського життя, та змішане навчання. Визначено їхні переваги та недоліки, наголошено на проблемах, які виникають під час застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освіті. Зі здобуттям країнами незалежності відзначаються тенденції щодо «звільнення» шкіл від впливу церкви, держави тощо. Паралельно відбувається перенесення акцентів із нав'язаних і наперед визначених освітньо-виховних практик на самоорганізаційні. Доведено, що LLL-освіта виникла на межі офлайн-освіти як системи й онлайн-освіти як мережі. Уточнено взаємодоповнюваність номадичних практик щодо концепції розвитку освіти в постнекласичний період за умови їх комплексного використання й актуалізації, що сприяє узгодженню етичних, гуманістичних, природничих, культурологічних і соціальних аспектів наукового знання і людської діяльності.

8. Здійснено етимологічний аналіз понять «ризом», «радікс» і «гіфа», встановлено відповідність їх метафоричного вживання щодо пояснення «ризомного суспільства» як мережі. З'ясовано, що для характеристики сучасного стану мережі більш точним є поняття «гіфа». Тому приклад Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі щодо «дерева життя» як утілення уявлень про суспільство може бути змінено на «ліс життя» – нелінійне, мережеве гіфа-суспільство. Це суспільство, продукуючи та надаючи послуги, інформацію, знання, потребує залучення нових номадичних практик, до яких належать: практики використання інформаційно-комунікаційних технологій і середовищ, створення неоплемен, трансформативні, освітньо-виховні (LLL-освіти, яка має ґрунтуватися на засадах офлайн-освіти як системи, онлайн-освіти як мережі та змішаного навчання), габітуальні, «варіювання меж» людини та ін. Вони спрямовані на формування номадичного світогляду, мислення у складності та певної шкали ціннісних установок для більш ефективної та плідної життєдіяльності людини у середовищах. У гіфікованому середовищі дуже важко визначити межу між номадами та седентарами, оскільки воно постійно піддає їх трансформаціям.

9. Висвітлено уявлення про сучасну мережу як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, що є середовищем сучасних соціальних та дискурсивних номадичних практик. Зазначено, що сучасна мережа (на прикладі інтернету), як кіберпростір четвертого порядку і нелінійне утворення, має всі ознаки гіфпростору, визначено її роль та актуалізацію у соціальних і дискурсивних практиках. На підставі розгляду складності на сучасному етапі її розвитку засвідчено апгрейд, який його супроводжує впродовж постнекласичного періоду (від спостережних систем (суб'єкт – суб'єкт) до середовища, що саморозвивається (суб'єкт-полісуб'єктного), з обов'язковою наявністю людини (номада чи седентара), гіфпростору (введення спостерігача-неономада, користувача (користувачів-неономадів), суб'єкта (суб'єктів) пізнання в людиновимірні комбіновані мережі (суб'єкт-полісуб'єктне

середовище), де зростає людиновимірність (суб'єкт – суб'єкт), факт (безсуб'єктного пост/не/управління – за В. Кутирьовим). Згодом така поліваріантність завдяки новим науковим відкриттям дозволить створювати середовища із заздальгідь визначеними параметрами, а також за допомогою номадичних практик управляти процесами, що в них відбуваються. У свою чергу, запропоновано розглядати гіфпростір як метафоричну абстракцію, яка розвивається у складності та становить віртуальну і соціальну реальність – складові Ноосфери. Це світ, що існує в комп'ютерних мережах із активним залученням *спостерігачів-неономадів* (кочівників, які мандрують інтернет-сайтами), тобто суб'єктів пізнання. Гіфпростір виступає як середовище, де розгортаються і розвиваються номадичні та седентарні практики.

10. На прикладі західних країн розглянуто феномен «мобільного повороту» та запропоновано вживати цей термін на означення процесів, що відбуваються в Україні. Розкрито сутність «мобільного повороту» як переміщення номадичних утворень у рухливому середовищі. Як приклади номадичних практик наведено осілість і переміщення, стан тіла, енергійність та статуарність, ставлення до свого «Я» й Іншого, комунікації, мораль, стан соціуму, ідентифікація та самоідентифікація, час і простір.

У XIX столітті Європа почала мобілізуватися завдяки активному впровадженню винаходів у всі сфери життя. Мобільність європейця, таким чином, було породжено переважно зовнішньою номадизацією, тобто потребою подорожувати та процесами колонізації, що свідчило про відкритість держави. Натомість мобільність українця поставала за інших умов, пов'язаних із закритістю держави (кріпацтво, самодержавство, тоталітаризм), і була зумовлена переважно директивами згори. Це призводило до модернізації виробництва, здешевлення робочої сили тощо. Відновлення незалежності України спричинило як зовнішню (встановлення дипломатичних зв'язків з іншими державами на зовсім інших умовах, еміграція населення тощо), так і внутрішню (пошук і використання внутрішніх ресурсів та середовищ (віртуальних та ін.), поширення ефективних засобів контрацепції тощо) номадизацію.

Номадичний спосіб життя змінив пріоритети та цінності у політичній, економічній і соціальній галузях. Для людей визначальною стала не прив'язаність до оселі, місця роботи, а свобода пересування, спілкування тощо. Постав феномен неоплемен, що якісно відрізняються від стародавніх кочових утворень.

11. Згруповано різновиди номадичних практик за такими ознаками: ті, що людина може змінити, і ті, які вона змінити не може (поки що). Запропонована класифікація виходить із антропного принципу і жодним чином не претендує на вичерпність – вона лише дозволяє виявити й окреслити їх цінність і зміст, а також шляхи подальшої діяльності щодо розробки і використання номадичних практик «варіювання меж» людини, визначити перспективи їх розвитку та застосування, а також відбиття у соціокультурному дискурсі. Водночас

номадичні практики можуть бути використані під час розгляду та пояснення процесів і явищ, які відбуваються в суспільстві.

Усвідомлено, що вивчати сучасне суспільство, що виходить за свої межі, лише із седентарних позицій неможливо. Є слушна нагода переорієнтувати світоглядні позиції людства щодо розгляду суспільства як номадичного і мобільного утворення.

Основні положення дисертаційного дослідження викладено в таких публікаціях автора:

Монографії та розділи в монографіях:

1. Книш І. В. Концептуалізація номадизму: соціокультурний дискурс : монографія. Одеса: КУПРІЄНКО С. В., 2018. 430 с.

2. Книш І. В. Розвиток риторики у школах Київської Русі та Києво-Могилянській академії. *Риторика: теоретичні та практичні аспекти комунікації* : монографія. Суми: Сумський держ. ун-т, 2015. С. 181–185.

3. Книш І. В. Ваганти як сутнісне явище культури номад та седентар. *Perspective directions of development of philology, linguistics and communication science: collective monograph*. Nelson, New Zealand: Aotearoa Publishing, 2018. P. 55–71.

4. Knysh I. V. Modern cognitive technologies in the context of a new educational paradigm. *Cognitive technologies in education and social practice: possibilities of application* : monograph / by ed. N. V. Kochubey, M. O. Nesterova. Mauritius: Academic Publishing, 2018. P. 89–110.

Статті у наукових фахових виданнях України:

5. Книш І. В. Проблеми становлення сучасного освітнього дискурсу. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 1 (3). С. 152–161.

6. Книш І. В. Трансформація значення концептів «біосфера» та «ноосфера» у постнекласичному дискурсі. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2011. № 2 (4). С. 62–72.

7. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2013. № 2 (8). С. 25–33.

8. Книш І. В. Становлення сучасного освітнього дискурсу: холістичний, тоталогічний та синергетичний підхід. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2013. Вип. 4. С. 259–269.

9. Книш І. В. Кордологізм та його роль у становленні української нації: сучасний науковий дискурс. *Філософія науки: традиції та інновації*. 2015. № 1 (11). С. 136–144.

10. Книш І. В. Екологічна складова світоглядної підготовки фахівців-аграріїв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер.: «Теорія культури і філософія науки»*. Харків, 2016. Вип. 53. С. 105–109.

11. Книш І. В. Філософський дискурс: rhizoma vs radix vs hyrhe. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. 2016. Вип. 6 (15). С. 157–164.

12. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті LLL-освітньої парадигми. *VERSUS*. 2017. № 2 (10). С. 30–34.

13. Книш І. В. Класична освітня парадигма: суб'єкт-суб'єктні відносини. *Вища освіта України*. 2017. № 3 (66). С. 35–42. URL : <http://library.ztu.edu.ua/doccard.php/23155>

14. Книш І. В. Rhizoma, radix і hyrhe: рівні розуміння мереж. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2017. № 12. С. 25–45. URL : http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/65803/1/Knysh_Rhizoma.pdf

15. Книш І. В. Апгрейд управління в контексті складності. *Практична філософія*. 2018. № 1 (67). С. 46–55.

16. Книш І. В. Мережевий філософський дискурс щодо принципів: rhizoma vs radix vs hyrhe. *Практична філософія*. 2017. № 1 (63). С. 53–62.

17. Книш І. В. Сучасний менеджмент у контексті інноваційних трансверсальних компетенцій. *Практична філософія*. 2018. № 2 (68). С. 21–28.

18. Книш І. В. «Кліпове» мислення учнів (студентів) як норма і умова сучасної освіти. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2018. Вип. 13. С. 89–100.

19. Книш І. В. Вплив голіїв на розвиток освіти України XV–XVIII століття. *Практична філософія*. 2018. № 4 (70). С. 82–87.

20. Книш І. В. Безсуб'єктне пост/не/управління: досвід в'язниць. *VERSUS*. 2018. № 1/2 (11/12). С. 16–23.

21. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2019. Вип. 13, ч. 2. С. 52–58.

22. Книш І. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції неономад у концепції Питирима Сорокіна та Мішеля Фуко. *Практична філософія*. 2019. № 2 (72). С. 58–70.

**Статті в іноземних наукових виданнях та виданнях України, що
включені
до міжнародних наукометричних баз:**

23. Книш І. В. Освітні інновації у контексті становлення нової парадигми освіти. *European humanities studies. Education and Training*. Slupsk, Poland, 2016. № 2: Болонський процес і перспективи розвитку вищої освіти в Україні, Європі та світі. С. 4–15.

24. Knysh Inna. Formation of the national educational paradigm in the preclassical period of science. *Modern Science – Moderní věda*. Praha, Česká republika : Nemoros, 2016. № 4. P. 53–59. URL: http://sried.in.ua/uploads/ms_4_2016.pdf

25. Книш І. В., Кочубей Н. В. Технологічні аспекти становлення нової освітньої парадигми. *Інформаційні технології і засоби навчання*: електр. наук. фах. вид. / Ін-т інформ. технологій і засобів навчання АПН України, Ун-т менеджменту освіти АПН України; гол. ред.: В. Ю. Биков, д. техн. н., проф., член-кор. АПН України. 2017. Т. 60, № 4. С. 181–194. URL: <http://journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/index>

26. Knysh I. V. Upgrade of cybernetics in modern scientific discourse *Modern engineering and innovative technologies*: international periodic scientific journal. 2019. Part 5, March. Issue № 7. P. 72–80. URL: <https://www.sworld.com.ua/meait/issue07-05.pdf>

Інші публікації за темою дисертаційного дослідження:

27. Книш І. В. Людина – нелюдина: філософська концепція. *Держава і право* : проблеми становлення і стратегія розвитку : зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (15–16 травня 2010р., Сумська філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ). / Суми, 2010. С. 600–603.

28. Книш І. В. Гуманітарні та природничі науки в постнекласичній освіті. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів СНАУ*: у 3 т. (15–19 квітня 2013, м. Суми). Суми, 2013. Т. 3. С. 200.

29. Книш І. В. Формування правових, моральних, культурних та етичних норм на класичному та некласичному етапі розвитку освіти. *Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку*: матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (17–18 травня 2014, м. Суми). Суми, 2014. С. 387–389.

30. Книш І. В. Етимологія поняття «толерантність»: історичний та культурний аспект. *Толерантність як соціогуманітарна проблема сучасності*: IV Міжнар. наук.-теорет. конф. (1–2 жовтня 2015, м. Житомир). Житомир, 2015. С. 264–266.

31. Книш І. В. Інформаційно-комунікаційні технології у гуманітарній освіті. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*: матеріали III Міжнар. наук.-практ. інт.-конф.: зб. наук. пр. (25–26 липня 2015, м. Переяслав-Хмельницький). Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 3, ч. 2. С. 73–78.

32. Книш І. В. Використання інформаційно-комунікаційних технологій в Сумському національному аграрному університеті. *Актуальні питання сучасної науки*. Київ, 2015. С. 48–53.

33. Книш І. В. Кордоцентризм як головна риса екологічної свідомості українців. *Модернізація соціогуманітарного простору: історичний досвід, виклики та перспективи*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю (14–15 травня 2015, м. Житомир – Вінниця). Житомир; Вінниця, 2015. С. 189–191.

34. Книш І. В. Розробка електронних навчальних матеріалів «Moodle» та їх роль у системі гуманітарної освіти. *Інформаційні технології у професійній діяльності*: матеріали IX Всеукр. наук.-практ. конф. (25 березня 2015, м. Рівне). Рівне, 2015. С. 132–133.

35. Книш І. В. Правові засади розвитку освіти та виховання в Україні: комунікативні та інформаційні аспекти. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: зб. матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. (21–22 травня 2016 р., м. Суми). Суми, 2016. С. 231–233.

36. Книш І. В. Становлення нової вітчизняної парадигми освіти: off-line-освіта як система vs on-line-освіта як мережа. *Вища освіта України*. 2016. № 3 (62). С. 42–49.

37. Книш І. В. Докласичний період розвитку науки: зміна освітніх парадигм. *Світогляд – Філософія – Релігія*: зб. наук. праць. Суми, 2016. Вип. 11. С. 137–147.

38. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди»*. Київ, 2016. Дод. 1 до вип. 37. Т. 1 (69): темат. вип. «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського простору». С. 80–89.

39. Книш І. В. Комунікаційні та інформаційні аспекти розвитку освіти та виховання. *Вища освіта України*. 2016. № 2. С. 18–24.

40. Книш І. В. Постнекласичні реалії розвитку культури, освіти та виховання. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ*: у 3 т. (20–21 квітня 2016, м. Суми). Суми, 2016. Т. III. С. 183. URL: http://www.snau.edu.ua/images/nayka/zaprow_konf/2016/materialy_NPK_21_04_2016_tom_3_itf_fht_bf_agro.pdf

41. Книш І. В. Впровадження сучасних інновацій у off-line-освіті як системі і on-line-освіті як мережі та їх роль у становленні нової парадигми освіти. *Знання. Освіта. Освіченість*: зб. матеріалів ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (28–29 вересня 2016, м. Вінниця). Вінниця, 2016. С. 77–82.

42. Книш І. В., Кочубей Н. В. Нова освітня парадигма в контексті сучасних технологій. *Вища школа*. 2017. № 9 (158). С. 100–115.

43. Книш І. В., Кочубей Н. В. Апгрейд кібернетики: класика, некласика, постнекласика. *Збірник статей, тез і доповідей V Міжнародної науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення»* (16 листопада 2017, мм. Херсон – Житомир – Одеса – Орле). Херсон; Житомир; Одеса; Орле, 2017. С. 124–129.

44. Книш І. В., Кочубей Н. В. Еволюція кібернетики у сучасному науковому дискурсі. *Фізико-математична освіта*. 2017. Вип. 4 (14). С. 192–198. URL: http://fmo-journal.fizmatsspu.sumy.ua/journals/fmo/2017_4-14-Scientific_journal_FMO.pdf

45. Книш І. В., Верьовкіна Ж. Л. NBIC-конвергенції та E-Learning у контексті «розширення людини» та суб'єктності когнітивних процесів. *Proceedings of VIII International scientific conference «Achievements of world science»* (Aug. 12, 2017, Morrisville). Morrisville, USA, 2017. P. 36–39. URL: <https://drive.google.com/drive/folders/0BzHeLhXrgEG2WI9mdGFpb3FtV1k>

46. Книш І. В. Антропологічний тренд: усвідомлений суїцид (homo mobilis). *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ: у 3 т. (19–21 квітня 2017, м. Суми). Суми, 2017. Т. I. С. 221.*

47. Книш І. В. Принцип множинності Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі: рівні розуміння мереж. *Антропологічні виміри філософських досліджень: матеріали VI Міжнар. наук. конф. (13–14 квітня 2017, Дніпро). Дніпро, 2017. С. 32–36. URL: <http://conf-ampr.diit.edu.ua/>*

48. Книш І. В. Інноваційні технології та їх роль у становленні нової освітньої парадигми. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2017» (25–26 квітня 2017, Київ). Київ, 2017. Ч. 8. С. 28–35 URL: <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Dny%20nauky/2017/DS%202017%2009.pdf>*

49. Книш І. В. Роль сучасних інновацій у становленні нової освітньої парадигми. *Актуальные научные исследования в современном мире: материалы XXII Междунар. научн. конф. (26–27 февраля 2017, Переяслав-Хмельницький): сб. науч. трудов. Переяслав-Хмельницький, 2017. Вып. 2 (22), ч. 8. С. 67–75. URL: <http://journals.indexcopernicus.com/++++,p24785301,3.html>*

50. Книш І. В., Кочубей Н. В. Інноваційні технології у становленні нової освітньої парадигми. *Proceedings of the International scientific conference «Innovative technologies in science and education. European Experience» (21–24 November, Vienna). Vienna, Austria, 2017. P. 83–88.*

51. Книш І. В. Правові аспекти щодо впровадження сучасних інновацій у систему освіти. *Актуальні питання вітчизняної юридичної науки: матеріали Четвертої Всеукр. наук.-практ. конф. (13–14 квітня 2017, Суми). Суми, 2017. С. 13–16.*

52. Книш І. В. Номадизм і седентаризм у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and education: collection of scientific articles. Nürnberg, Deutschland, 2017. P. 379–383. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-12.pdf>*

53. Книш І. В. Передумови виникнення номадизму та їх експлікація у сучасному гуманітарному дискурсі. *Science and society: collection of scientific articles. Roma, Italy, 2017. P. 370–375. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-11.pdf>*

54. Книш І. В. Апгрейд кібернетики у гіфпросторі. *World scientific extent : collection of scientific articles. Coventry, United Kingdom, 2017. P. 401–405. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-10.pdf>*

55. Книш І. В., Кочубей Н. В. Вітчизняна школа як канал вертикальної циркуляції номад у концепції Питирима Сорокіна. *Perspectives of research and development: collection of scientific articles. Dublin, Ireland, 2017. P. 132–137. URL: http://conf.at.ua/index/materialy_konferencij/0-20*

56. Книш І. В., Кочубей Н. В., Несветов О. О. Інноваційні підприємницькі структури: світовий і вітчизняний досвід. *Science and practice: innovative*

approach: collection of scientific articles. Paris, France, 2017. P. 273-276. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2017-09.pdf>

57. Книш І. В. Інноваційні технології в освітній галузі: досвід впровадження. *Матеріали II Міжнародної конференції «Інноваційні технології в науці та освіті: Європейський досвід»*. Дніпро; Гельсінкі, 2018. С. 114–117.

58. Книш І. В. Освіта для майбутнього: роздуми над ювілейною доповіддю Римського Клубу (в межах конференції «Інновації в освіті: ціннісно-компетентнісний підхід» (29 травня 2018 року)). *Філософія освіти*. 2018. № 2. С. 70–99.

59. Книш І. В. Кліпове мислення як норма та прояв геніяльності. *Нові виміри духовності на початку XXI століття*: матеріали VI Міжнар. on-line-конф. (24–25 травня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 48–49.

60. Книш І. В. Трансверсальні компетенції лідера в інформаційному суспільстві. *Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Лідерство – фундаментальний інструмент комунікацій: європейський діалог»* (14–16 вересня 2018, Глухів). Суми, 2018. С. 24–26.

61. Книш І. В. Апгрейд ноосфери у сучасному науковому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2018, Суми). Суми, 2018. С. 450.

62. Книш І. В. Упровадження когнітивних технологій і методик у галузь освіти. *Fundamental and applied research*: collection of scientific articles. Melbourne, Australia, 2018. P. 100–108.

63. Книш І. В. Інноваційні трансверсальні компетенції та їх роль у сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю до 95-річчя Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького* (20–21 квітня 2018, Мелітополь). Мелітополь, 2018. С. 74–76.

64. Книш І. В. Українські голії XV–XVIII століття – продовжувачі традицій західноєвропейських вагантів. *Perspectives of modern scientific research*: collection of scientific articles. Lisbon, Portugal, 2018. P. 145–152. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2018-05.pdf>

65. Книш І. В. Ваганти як атрибутивне явище культури номад. *Problems of the development of modern science: theory and practice*: collection of scientific articles. Madrid, Spain, 2018. С. 197–203.

66. Книш І. В. Експлорація управління в контексті складності. *Problems of modern science*: collection of scientific articles. Namur, Belgium, 2018. P. 151–156. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2018-03.pdf>

67. Книш І. В. Циркумцелліони (передваганти) як атрибутивне явище культури номад. *Science and innovation*: collection of scientific articles. Montreal, Canada, 2018. P. 245–250. URL: <http://conferencii.com/files/archive/2018-01.pdf>

68. Книш І. В. Неономади в сучасному освітньому дискурсі. *Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів Сумського НАУ* (17–20 квітня 2019 р.). Суми, 2019. С. 657.

69. Книш І. В. Практики «варіювання меж» людини в контексті

державотвірних процесів. *Правова наука і державотворення в Україні в контексті правової інтеграції*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (24–25 травня 2019 р., Сумська філія Харків. нац. ун-ту внутр. справ). Суми, 2019. С. 199–201.

70. Книш І. В. «Кліпове мислення» як релевантність сучасної освіти. *Концептуальні, методологічні та практичні проблеми соціальної філософії, філософії освіти та освітньої політики*: зб. матеріалів III Міжнар. наук.-практ. конф. (24 квітня 2019 р.). Київ, 2019. С. 54–57.

АНОТАЦІЇ

Книш І. В. Номадизм у соціальних та дискурсивних практиках: історія та сучасна актуалізація. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03. – соціальна філософія та філософія історії / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2019.

Дисертацію присвячено дослідженню актуальних філософських проблем номадизму в соціальних та дискурсивних практиках у історичній ретроспективі та контексті сучасної актуалізації. Примусова номадизація населення західноєвропейських країн і седентаризація українців, постійне прагнення до здобуття свободи зумовили розвиток практик «варіювання меж» людини та формування специфічних рис ментальності кожного народу. Окреслено подальші перспективи розвитку суспільства номадів і седентарів, що ґрунтуються на таких принципах: 1) неможливість у сучасному плинному світі залишатись або лише на седентарних, або лише на номадичних позиціях; 2) потреба сучасного суспільства і в номадах, і в неономадах, і в седентарах; 3) необхідність консолідації номадів і седентарів для створення якісно нової спільності на підставі різноманітності, а не уніфікації; 4) постійний вихід номадів і седентарів за межі завдяки практикам компліментарності та лімінальності з метою досягнення іншого рівня розвитку. Подолання обмеженості наукових парадигм, переналаштування з фізико-математичних на історико-географічні засади відкрило нові можливості для розгляду не лише просторово-часових переміщень, а й антропологічних властивостей людини. Запропоновано авторську класифікацію різновидів номадизму. Засвідчено послідовність і плідність наукового й освітнього дискурсу в процесі вивчення та зіставлення різних концепцій людського мислення шляхом упровадження трансверсальних компетенцій і LLL-освіти. Доведено, що сучасне мережеве середовище є гіфікованою моделлю децентрованої й антиєрархізованої структури (кіберпростір четвертого порядку), що розвивається як по горизонталі, так і по вертикалі, з обов'язковою наявністю хоча б одного спостерігача складності.

Ключові слова: номадизм, неономадизм, седентаризм, мобільність, номадичні та седентарні практики, «варіювання меж» людини, класифікація номадичних практик, кіберпростір, ризома, радікс, гіфа.

Кньш И. В. Номадизм в социальных и дискурсивных практиках: история и современная актуализация. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.03. – социальная философия и философия истории / Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2019.

Диссертация посвящена исследованию актуальных философских проблем номадизма в социальных и дискурсивных практиках в исторической

ретроспективе и контексте современной актуализации. Принудительная номадизация населения западноевропейских стран и седентаризация украинцев, постоянное стремление к обретению свободы обусловили развитие практик «варьирования границ» человека и формирование специфических черт ментальности каждого народа. Очерчены дальнейшие перспективы развития общества номадов и седентариев, которые базируются на следующих принципах: 1) невозможность в современном меняющемся мире оставаться или только на седентарных, или только на номадических позициях; 2) потребность современного общества и в номадах, и в неономадах, и в седентариях; 3) необходимость консолидации номадов и седентариев для создания качественно новой общности на основе не унификации, но разнообразия; 4) постоянный выход номадов и седентариев за рамки благодаря практикам комплиментарности и лиминальности с целью достижения другого уровня развития. Преодоление ограниченности научных парадигм, перенастройка с физико-математических на историко-географические основы открыли новые возможности для рассмотрения не только пространственно-временных перемещений, но и антропологических свойств человека. Предложена авторская классификация разновидностей номадизма. Засвидетельствована последовательность и плодотворность научного и образовательного дискурса в процессе изучения и сопоставления разных концепций человеческого мышления путем внедрения трансверсальных компетенций и LLL-образования. Доказано, что современная сетевая среда является гицизированной моделью децентрализованной и антииерархизированной структуры (киберпространство четвертого порядка), которая развивается как по горизонтали, так и по вертикали, с обязательным наличием хотя бы одного наблюдателя сложности.

Ключевые слова: номадизм, неономадизм, седентаризм, мобильность, номадические и седентарные практики, «варьирование границ» человека, классификация номадических практик, киберпространство, ризома, радикас, гифа.

Knysh I.V «Nomadism in Social and Discursive Practices: History and Modern Actualization». – Manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy in the specialty 09.00.03. – Social Philosophy and Philosophy of History / National Pedagogical Dragomanov University. – Kyiv, 2019.

The dissertation is devoted to the research of relevant philosophical problems of nomadism in social and discursive practices in the context of historical retrospective and contemporary actualization. Nomadism is proven to be a complex phenomenon that is progressing historically, geographically, and requires a particular social environment, and so on. Sedentary and nomadic practices are proposed to be considered from the following points: 1) attitudinal (as a set of beliefs, evaluations, views and principles of vision and understanding of the world, the place of the individuals in it, their life positions, programs of behavior and activity); 2) ontological (as a certain way of life); 3) epistemological (as certain theoretical

representations) positions developing in complexity. The compelling nomadization of the population of Western European countries and sedentarization of Ukrainians, constant aspiring for freedom caused the development of practices of a person's «varying boundaries» and the formation of specific features of each people's mentality. The further perspectives for developing the society of nomads and sedentaries is outlined on the following basis: 1) the impossibility of sticking either to the sedentary or nomadic basis in the volatile modern world; 2) the modern society needs nomads, neo-nomads and sedentaries; 3) the necessity for nomads and sedentaries to unite in creating an exclusively new unity based on diversity rather than unification; 4) owing to complementary and liminal practices, nomads and sedentaries have to constantly move beyond the boundaries of their own advancement, achieving another level of their progress. The exit «beyond the boundaries» of scientific paradigms, the transition from physical and mathematical to historical and geographical basis, opened new opportunities for «extending the boundaries» not exclusively of the spatial and temporal movements, but also of the anthropological properties of the human body.

The phenomenon of «mobile rotation» on the example of Western countries has been studied and proposed to be used for the processes that took place in Ukraine. The scientific study reveals the essence of «mobile rotation», which determines the movement of nomadic formations in a mobile environment. Proceeding from this, the examples of nomadic practices may be as following: sedentarism and displacement, the body condition, vigor and staturity, attitudes toward «Oneself» and «the Other», communication, morality, the state of community, identification and self-identification, time and space.

The given research outlines and proves the development of nomadic educational practices and practices of antipedagogy in different periods of scientific knowledge advancement during *the pre-classical period* – traditional schools were used for sedentaries, «schools of literacy» were aimed at the soul and the development of physical rather than intellectual features of a person, while innovative schools were used for nomads, in schools of «book-based learning» they were required to educate themselves constantly throughout a lifetime; in *the classical period* – there were designed three paradigms of learning and training: 1) Latinophilic and 2) Grecophilic for the nomadic elite and 3) Old Believer-neophyte for the sedentary commoners; in *the non-classical period* – for sedentaries: service, obedience, and humility, while the schools for the children of the vast majority of the nomadic rulers stuck to the conventional canons and etiquette established by society. At the same time, it was not about giving and receiving knowledge. In *the post-non-classical period* – schools were based on offline-education as a system, and online-education as a network that is emerging owing to the introduction of ICT in all areas of human life and blended learning. Thus, LLL-education has originated at the edge of offline-education as a system and online-education as a network.

The research confirms and emphasizes the perception of the modern network as fourth-order cyberspace and non-linear formation, which is the environment of modern social and discursive nomadic practices. The modern network (on the

example of the Internet) is viewed as fourth-order cyberspace and non-linear formation with all the features of hyphspace, which definitely has its role and actualization in social and discursive practices. On the basis of considering complexity at the present stage of its development, an upgrade is attested, which accompanies it in the post-non-classical period (from observing systems (subject – subject) to a self-evolving environment (subject-polysubject), with compulsory presence of a person (nomad and sedentary), hyphspace (introduction of the observer-neo-nomad, a user (users-neo-nomads), a subject (subjects) of cognition into human-dimensional combined networks (subject-polysubject environment) with increasing human-dimensionality (subject – subject)), that is the fact of a non-subjective post/non/management. Subsequently, owing to new scientific discoveries such a multivariate will allow creating environments with predetermined parameters, as well as managing the processes that occur in them through nomadic practices. In its turn, hyphspace is suggested to be considered as a metaphorical abstraction evolving in complexity and constitutes virtual and social reality – the components of the Noosphere. This is a world existing in the computer network with the active involvement of *observers-neo-nomads* (nomads travelling through the Internet sites), which are the subject of cognition. Hyphspace appears to be an environment in which the nomadic and sedentary practices are advancing and improving.

There has been proposed an independent classification of types of nomadism. The types of nomadic and conditionally nomadic practices are grouped regarding the following characteristics: those that a person can change and those that he cannot influence (so far). The given classification is based on the anthropic principle and does not claim to be exhaustive and complete. It only allows identifying and outlining their value and content, as well as the ways of further activity regarding the development and the use of nomadic practices of a person's «varying boundaries». The further research can be aimed at outlining the prospects for their development and application, as well as reflecting them in sociocultural discourse. Moreover, nomadic and conditionally nomadic practices can come handy while researching and explaining processes and phenomena that are occurring in society.

Keywords: nomadism, neo-nomadism, sedentarism, mobility, nomadic and sedentary practices, a person's «varying boundaries», classification of nomadic practices, cyberspace, rhizome, radix, hyphae.

Підписано до друку 15.11. 2019 р. Гарнітурав Times New Roman.
Папір друкарський. Формат 60x90x 1/16. Умовн. Друк. Арк. 1,9.
Наклад – 100 прим. Замовлення № 56

Надруковано з оригінал-макету в типографії.
ФОП Корощенко О.М., м. Суми, вул. Петропавлівська , 108
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців
Серія СМВ № 040 від 21.04. 2010 р.